

Хиросиманын ики жүзмнлик гурбаны һаггында сәтирләр

Вардылар:
аг чичәкли вишиә ағачлары,
күчәни эләтәк кечән ушаглар,
јол боју дајанмыш машынар.
Вардылар:
гуш сәсләри,
нәғмәләр, күдүшләр,
инсан нәфәси.
Бир курулту...

Күнәшдән гонмуш ишыг басғыны...
Галдылар:
Јердән көјә сүктү,
көмүр, күл.
Галды: күндә-күндә
филлиз, даш, торпагдан Јогрулмуш
ејбәчәр сима—
Хиросима...

1974.

„АМЕРИКАНЫН СӘСИ“

Сојуг күнәш!
Гуру јағыш!
Јумшаг даш!
Чичәкли гуш,
Ширин бычаг,

Гајгу—дүзаг
Аг гаранлыг!
вә...
Азадлыг.

1974.

БАЛ АРЫЛАРЫ

Иш!
Јенә иш!
Јенә иш!
Гәтрә-гәтрә нектар.
Узун-узун чичәк јолу.
Шәфәгләр сөкүләндән
гуруб чагына гәдәр
иш, јенә иш!
Ганадлары Јорулур.
Пәтәкләр балла долур.
Јогрунлуғун,
әзкинлијин ачысы
кечә Јухуларына соврулур.
Онлара елә кәлир,
көјдәки улдузлар да
чичәкдир,
ағарыр көј чәмәндә.
Ајдан узаныб кәлән шүләк дә

сары чичәк јолудур;
узаг, солғун вә сојуг.
Һәр күн белә,
јенә иш, јенә иш.
Зәһмәтишин бары да
өзләринә галмајыр.
Онлар Јаратдығындан
Јүздә бир пәј алмајыр.
Учур кедир,
учур кери кәлирләр;
кишһакиш.
Һәр күн ејни мәнзәрә
Иш, јенә иш, јенә иш.
Өмрү боју чалышыр
бу балача чанлылар.
Нә килеј-күзарлары,
нә тәмәнналары вар.

1974.

Туфан өнүндә

Күләк әсир.
Уғултусу долдуруб
гулагларымы,
Ағачлар әјилир Јерә,
дикәлир туфан ахыны
ара верәндә.
Ичиндә бир гәзәб баш галдыыр
гол-будағлы ағачларын
бу мүтилијинә,

гүвәт гаршысында бу ачизлијә,
Дүшүнүрәм: нијә, нијә?
Бахырам:
Јан-Јана сых сыраларла
мәғрур дајананлар вар.
Көкү дәрин торпагда,
ири көвдә
ағачлар.

1974

Тәзад

Јапонияда ән Јеи
електрон машыналарын
хырдасы вар,
ириси вар.

Јапониянын бир дә
гәдимдән галма,
харакириси вар.

1974.

РОМАН

Әзизә ЧӘФӘРЗАДӘ

ЈАД ЕТ МӘНИ

— Нечә билирсән, Мирзә, кәлсәнә шамы һәјәтдә еләјәк?!

— Ај нечә олар...

Сәһһәт алт отаглардан һәјәтдәки тут ағачынын дибинә кичик күрсү вә ики кәтил чыхарды. Отурдулар. Аз сонра ич отагдан ики әл узанды, Сәһһәт галхыб Солтаннисәннин узатдығы сүфрәни алды. күрсүнүн үстүнә чәкди; сонра да чај, јемәк кәлди. Достлар сакитчә јемәкләрини једиләр. Бу күн ахшам евдә онлардан башга кимсәннин олмајачағыны билирди. Атасы, анасы вә гардашы, әгрәбаларындан биринин хејир ишинә кетмишиди. Дејәсән гардашы Мәммәдрзанын арвад гоһумларындан кимин исә гызына «Һә» верәчәкдиләр. Достларын сөһбәти бир күн әввәл Ширванда баш вермиш бир һадисә әтрафында чәрәјан едирди. Дүнән Шамахыја тарихдә биринчи дәфә олараг автомобил кәлмишиди. Бүтүн базар, шәһәрин бөјүклү кичикли бүтүн әһалиси тамашаја дурмушду. Һәтта галынлардан да чаршаба бүрүнүб аралыдан тамашаја чыханлар олмушду. Бүтүн евләрдә сөһбәт бу әчајиб «мәхлуғдан» кедирди. Табагчы шакирдләри бу күн-киминсә гошдуғу тәзә бир «автомобил» һавасыны охујурдулар. Дејирдиләр ки, куја буну Вајыд гызы гошуб.

Һафтамабелдән бир гыз дүшдү: дүм гара гашды,
Ајағында кимха туман, үстү нахышды,
Бармағында гызыл үзүк фирузә гашды,
Һафтамабел, һафтамабел
Анғырды гашды.

Адамлар бир-бириндән сорушурду:

— Нечә? Ады нә олду?

— Һафтамабел...

— Јох әдә, афтамабел дедиләр...

Бу ахшам һәр ики шаири дә дәрһал шәһәрә, базара јајылмыш бу маһны мәшғул етмишиди:

— Гәрибә арвадды бу Вајыд гызы... Бир мәсәләни өтүрмәз. Базарда, шәһәрдә, ел-обада елә бир көркәмли һадисә баш вермәјиб ки, она бир сөз гошмасын. Јадындадырмы, Мирзә, бир ил һеч олмајыб, дрижабыл учмағынын хәбәри јајылды. Сәһәрисин дә Вајыл гызы шир-

Өввәли журналымызын 1974-чү ил 12-чи нөмрәсиндә.

ванлылары тээ бир маһны илэ хош хэбэр елэди...

Сабир күлүмсәди:

— Тәәччүб еләмә, гардаш, бизим Ширван ханымларынын һамысы синә дөфтәрди. Истәр савашмагда, истәр тојда, истәр вајда, сөзү бир-биринин учуна елә дүзүрләр ки, јүз ил ахтарасан һа, елә гафијә, тәш-биһ, мүбалиғә тапа билмәзсән.

Елә бу заман алчаг һасарын о бири үзүндә чырпышма сәси көјә умалды. Зијада арвад ушаға ачыгланан әринин үстүнә гышгырырды:

— Сәнә сөјдүкләри башы батмыш атама кетсин.

Сабир диггәтлә гулаг асмаға башлады:

— Мирзә Аббасгулу, Зијада халанын данышмағына вурғунам. Бир фикир вер, сән аллаһ, бах, көр: халис нәзмлә данышыр. Бирчә сөзүңүн јерини дәјиш, олду-нәзм:

Сәнә сөјдүкләри кетсин башы батмыш атама!

Зијада арвад һасарын о үзүндән:

— Көјәриб чошма, утан, гоншулары дама јығма, әјши.

Сабир Сәһһәтә күлә-күлә:

— Бах-бах, бу да сәнә икинчи мисра. Диггәтлә гулаг ас, гардаш, көр нә асандыр. Јенә бирчә сөзүн јерини дәјишмәлијик:

Көјәриб чошма, утан, гоншулары јығма дама.

Сәһһәт дә Сабирлә бирликдә далашманын сәсини ешидир, амма Сабир көрәни, Сабир ешидәни ешидә билмирди. «Бунун үчүн хусуси истә'дад лазымдыр»—дејә дүшүндү вә хош бир гитбә илә дилләнди:

— Ону сән ешидә билирсән, гардаш... Мән ушаглыгдан Зијада халаны таныјырам; амма данышығында бир нәзм ешидә билмәмишәм. Бунун үчүн Сабир тәби вә гулаглары лазымдыр. Инди артыг сән ики ил әввәлки Сабир дејилсән, гаршында отуран һоп-һопдур.

Сәһһәтин сөзләрини динләјинчә Сабирин симасына гызарты чөк-дү, утанчаглыгла башыны ашағы дикди, санки Сәһһәтин шакирди иди. Гызарыб отурмушду. Тә'рифләр, дост тә'рифи хош олдуғу гәдәр дә утандырычы иди.

— Бәсди, гардаш, мәни хәчаләт тәри басды...

— Наһаг! Зијада, Вајыд гызы кими данышанларын дилини, мәшә-диләрин, кәблајыларын мүкалимәсини мәһз анчаг сән елә ешидә, дуја билирсән. Биздән биримиз буна гадир дејилик. Әш'ары һамымыз ја-зырыг. Һади дә, Насеһ дә, дикәрләри дә... Амма Сабир бирдир.

Сабирин доғрудан да чох утандығыны, һәтта һазыр мисралары белә чибиндән чыхардығы бајаза гејд етмәкдә чәтинлик чөкдијини кө-рүнчә, Сәһһәт, сәһбәти зарафата кечирди:

— Чарә јохдур, көрәк ја Зијада халаны сизә көчүрәк, ја да сәни бура.

— Дејәсән елә олачаг...—дејә Сабир дә азачыг гымышды.

— Амма тәссүф ки, ана вә бачыларымызын истә'дады үстүнү күл басмыш көз тәки, јалныз арабир гығылчым сачыр.

— Дүз дејирсән, әкәр гадынларымыз охуја билсәјди...

— Лә'нәт нечә... Кенә јахшыды ки, Бақыда бир-ици гыз мәктәби ачылмышдыр. Бурда да Шејхзадә чәнаблары бинакүзарлыг еләјиб. Ахы, онун гызы Шәфигә ханым чох басавад вә мөһтарәмә бир ханым-дыр. Охујуб кәлиб, Шејхзадә чәнаблары гызы үчүн Ширванда бир мәк-тәб ачдырмаг фикриндәдир ки, Шәфигә ханым да өз мүсәлман бачыла-рына дәрс десин, онлары савадландырсин.

— Аллаһ еләсин... гырмызысаггал мәшәдиләр гојса.

— Инди заманә хејли дәјишиб. Елә тәкчә Ширванын өзүндә нечә-нечә мүсәлман ханымлары мејдана чыхыб. Көрүрсәнми: Көвһәр бачы

кими, Бөјүкханым кими, Күлсүм ханым кими... Мән биләни һиммәт елә-јәрләр...

— Бәли... Биз дә көрәк охудаг гыз ушагларымызы. Мән өзүм дә хејли чалышдым. Бизим Сәријә бир аз савад өјрәнди. Амма аналары-ны һа чалышдым, јола кәтирә билмәдим. Бир дә јазыг нејнәсин ахы? Ев-ушаг, үстәлик һәлә мәним дүкан ишләримә дә нә гәдәр көмәклик еләјир...

— Һә, арвадларымызын һалы доғрудан дә јамандыр. Бир күл илә баһар олмаз. Көрәк елин зијалылары һамылыгчан һиммәт еләсин...

Сабир гәләм вә бајазыны чибинә гојуб галхды.

— Кечә дүшүр, гардаш... Инди сизинкиләр дә гајыдар. Мән дә мү-рәххәс олум.

Онлар гапыја чатмамыш гапы дөјүлдү.

— Дејәсән кәлдиләр...

— Јох, бизинкиләр дејил. Ағам (Сәһһәт атасыны нәзәрдә тутурду) гапыны белә дөјмүр. Бу јад адамдыр,—дејә чаваб верди вә гапыја јө-нәлди. Гапы араланды, бу Әһмәдин дүканында шакирд ишләјән Феј-руз иди:

— Мирзә дадаш, Әһмәд дајым азарлајыб, хаһиш еләди ки, зәһмәт чәкиб онлара кәләсиз.

— Һә олуб ки?

Оғлан сөзлү иди, амма Сәһһәтин архасында дајанмыш Сабирин кө-рүнчә башга сөз демәди, јалныз:

— Гыздырмасы вар, чох хаһиш еләди...

— Јахшы, бала, сән кет, мән бу саат кәлирәм.

Оғлан гачараг узаглашды. Гаранлыгда гејб олду. Сәһһәт Сабирә дөндү:

— Мәни бағышлајын, мирзә, азарлы үстүнә чағырырлар...

— Ишиндә ол, онсуз да кечдир. Елә мән дә кетмәјә һазырланыр-дым. Худафиз.

— Кечән хејрә галсын.

— Сән дә хејрә гаршы кедәсән.

Ајрылдылар. Сабир Шыхминаса тәрәф үзү ашағы, Сәһһәт исә Сарыторпағын Көвсәрли адланан човғасына тәрәф үзүјухары јол-ланды...

...Гапыны Мајаханым ачды. Елә бил јашмагланыб гапынын да-лында дурмуш, һәкимин интизарыны чәкирди. Әлиндәки једдилик лам-па илә Сәһһәтин јолуну ишыгландырага, бир аддым ондан керидә ке-дирди. Дәһлиздән кечиб отаға дахил олдулар. Отағын јухары башын-да јер салынмыш вә Әһмәд узанмышды. Хәстәнин башы учунда Дүр-данә ханым дизләрини гучаглајыб отурмушду. Сәһһәти көрүнчә ајаға галхды, саламына гаршы:

— Әлејкәссалам, гәдәмин дүшәрли олсун, хош кәлмисән, Мирзә!—деди.

— Сағ олун, ана,—дејә Сәһһәт, хәстәнин јатағына јахынлашды. Әлиндәки чантаны јерә гојуб диз чөкдү:

— Һә, нә олуб, дост? Өзүңү сојуға вермисән нәди? Белә исти һава-да сојуғу һардан тапмысан? Јәгин базарда бузлу судан-заддан ичми-сән, ја да јағасәр јемисән, ушаглар кими.

Әһмәд көзләрини ачды. Үзү од ичиндә јанырды, гып-гырмызы гы-зармышды. Сәһһәти көрүнчә хәфиф-хәфиф күлүмсәди. Ондан әввәл Дүрданә ханым дилләнди:

— Јох, ај мирзэ, сојуг нэ кэзир? Тары сахламыш билмирэм хараларда вејиллэниб, һарада јыхылыбса, гычы бурхулуб. Ахсаја-ахсаја бир уруснан кэлиб евэ, фэјтонда кэтириблэр. Дејирэм бэлкэ сыныгы. Гој Мэлһэмдэн сыныгы молла Һэмзэни кэтирттирим. Дејир елэ тојуг бир гычлыды. Кедин Мирзэ Аббасгулу һэкимбашыны кэтирин. Бизи дэ гојмур ачаг бахаг.

Сәһһэт нэ исэ баш вердијини дүјуду:

— Јэгин утаныр сиздэн. Һэким мәрһәмди, оду ки, мәни көзләјиб. Инди бахарам,—дејэ чантасындан лазымы шејлэр чыхара-чыхара анаја чаваб верди. Ана нараһатлыгга дилләнди:

— Бу нэ сөзду, нечэ јаны утаныр? Мән онун анасы, гыз да ки, догма бачысы кими әмиси гызыды... Дај нэ утанмаг јериди? «Нахошдан әдэб сагитди»,—дејэрлэр...

— Ана, хаһиш едирэм бизи тэк бурахасыныз. Бахарам, нэ лазымды, дејэрэм...—О, «анамы отагдан чыхарт» ричасыны хәстэнин ишарәләриндән ахламышды.

Галын гэлбиндә оғлунун гарасына дејинә-дејинә чөлә чыхды, ни каранчылыгдан үрәји үзүлдү.

Сәһһэт Әһмәдлә бирликдә галды.

— Һә, де көрәк нэ олуб, дост?...

Әһмәд бүтүн ирадәсини топлајыб, чанындакы ағрыларга зорла дөзүрдү. Тэк галдыларыны көрүнчә дилләнди:

— Мирзэ, зәһмәт олмаса, бах көр гапы далында адам јохдур ки?

Сәһһэт онун хаһишини јеринә јетириб јанына гајытды:

— Јохдур.

— Јаралыјам. Һарда, нечә,—дејэ билмәјәчәјәм. Јараландығымы һеч кәс, һәтта анам да, әмим гызы да билмәмәлидир. Јајылса... кедәрәм... кедәлләр ки...ми...

Сәһһэт онун артыг данышмасына имкан вермәди. Јорғаны галдырды. Гычына сарынмыш әскиләри ачыб атды. Дәһшәтли, иринли бир јара Әһмәдин будундан јухары јумшаг әтини парчаламышды. Күллә јарасы иди. Сәһһэт онун нэ исэ кизли бир ишлә мәшгул олдуғуну чоҳдан дүјмушду, биллиди. Јараны көрүнчә мәтләби аһлады. Көрүнүр полисләрлә атышмада јараланыб, ортадан чыхарылыб. Кизли сахланмалыдыр. Јохса тәкчә бир гарадавој Сәмид дүјса, бәсидир, әлли-ајаглы кедәр.

— Кизли галмағы лазым идисә, кәрәк бирбаша јаныма, евэ кәләјдин. Бу нэ сарыгыр?

— Јох, сәни ишә сала билмәздим. Буна һаггымы јохдур, гызмаздым да. Елэ бу јардымын да дүијаја дәјәр.. Сарыг... ајры нарә јох иди... Әлэ нэ дүшүбсә...

Инилтијә бәнзәјән хәфиф сәслә данышды, ејни заманда јараландыгы дәгигәләр көзү өнүндә чанланды. Ики дустағы азад етмиш, гачырмышдылар. Онлар мұһакимә олунсајды, узагларга сүркүн едиләр, бәлкә дэ күлләләндиләр. Әлләриндә һәм силаһ, һәм дэ кизли әдәбијат тутулмушду. Башга јолла онлары хилас етмәк мүмкүн олмаја чагды. «О чүр оғулларын хиласы уғрунда бу јара нәдир ки? Амма сәни, Мирзэ, елэ чиддән горхулу ишә гата билмәздим»,—дејэ дүшүндү. Һэким јараны мұәјинә едиб деди:

— Бахтын онда ишләјиб ки, күллә дэлиб кечиб. Јохса чыхардана чан сәнинки сәнә дәјәчәкди...—дејэ тәнзифлә јаранын үстүнү өртдү вә дуруб гапыја тәрәф јөнәлди; азачыг гапыны аралајыб, ичәријә һеч кәсин кирмәсинә имкан вермәмәк үчүн кандарын ичиндә дајанды:

— Бачы, зәһмәт олмаса мәнә бир чајдан гајнар су верин. Бир дэ бир ләјән.

О истәдикләрини алыб, ичәридән гапынын чәфтәсини бағлады вә хәстэнин јанына гајытды. Јараны јуду, дәрманлады, пилтәләди, сарыды вә әшјасы илэ бирликдә ганлы тәнзифләри вә чиркли чындырлары да топлајыб чантасына јыгды. Евэ гајыданда буилары хәндәкдәрин биринә атачаг иди. Јаралыја гыздырма азалдан дәрман верди, бир гәдәр дә хәстә үчүн һәб ајырыб гојду. Деди:

— Әһмәд, чалыш ки, јанында адам јатмасын. Гыздырман бу кечә арта биләр; сајыр-бајыр вурарсан. Сабаһ үзү гыздырман тәмиз дүшәчәк. Лап архајын ол! Горхулу бир шеј јохдур. Сүмүјүн зәдләнмәјиб, буна да шүкүр. Беш-он күндән сонра дурачагсан. Бу мүддәт әрзиндә өзүм күндә јанына кәләчәјәм; сарыгы ачыб дәјишәчәјәм, пилтәни дә. Ајры бир шеј лазым дејил.

— Чох сағ ол, Мирзэ, сәндән чоҳ разыјам. Сән һәмишә бизим һаггы ишинә бачардығын көмәји еләмисән.

— Һаггы ишинә көмәк һамынын борчудур. Тәшәккүрә дәјмәз.

О чантасыны дэ көтүрүб чыхды. Дәһлиздә ону Дүрданә ханымла Мајаханым көзләјирди:

— Һә, нэ тәһәрди, һэкимбашы?

— Бир елэ шеј јохду, ана, нараһат олмајын! Дәрман вермишәм, бу кечә бәрк јухулајамаг. Сәһһәрә гыздырмасы да дүшәчәк. Бачы пәрзана һазырласын, мән сабаһ өзүм кәлиб дәјәрәм. Дәрман да гојмушам. Һәбләр. Мән кәлинчә бирини верәрсиз.

— Јахшы, бәс сыныг дејил ки? Дејирәм бәлкә Мәлһәмдән сыныгы Молла Һәмзэни кәтирдим? Нечә билирсән?

— Јох, ана, лазым дејил! Өзүм бағладым, сыныг дејил, бурхулуб, бәрк дэ әзилиб. Нә лазымды, еләмишәм.

— Архајын олум ки, сыныг дејил?

— Лап архајын ол!..

Ана һәја илэ әлини Сәһһәтә тәрәф узадыб, ширванлыларын һәкимә «һаггүл-гәдәм» адландылары пулу вермәјә чалышды. Сәһһэт алмады:

— Чох сағ ол, ана, мән Әһмәдлә достам. Дост-достдан һаггүл-гәдәм алмаз.

— Аллаһ атовун иманыны камил еләсин...

Сәһһэт чыха-чыха дүшүндү: «Бәс мәним? Һә, онун кимиләрин нәзәриндә бизим кимиләр бабидир. Иманым јохдур... дајы нәји камил олачаг?».

Мајаханым гэлбинин дәринликләриндә бир тәзә дәрдә мүбтәлә олмушду. Бу она һәбсханаларда чүрүјән әр дәрдини дэ унуттурмушду. О әмиси оғлунун евиндә өзүнү вә балаларыны бүтүн гајылардан азад көрүр, балаларынын охумағына фәрәһләнир, кечә-күндүз әмоғлусуна дуа-сәна еләјир, әмдосту Дүрданә ханымын мұнасибәтиндән севинирди. Әјин-башлы олмушдулар, гарынлары битмишди, раһат дам алтындајдылар. Арабир Әһмәд һаралараса кағыз јазыб әринин јерини өјрәнир, она мөктуб јоллајыр, чаваб алыб Мајаханым севиндирди: «Дарыхма, әмигызы,—дејирди үч ил иш кәсибләр. Үч ил нәдир ки? Папағыны доландыраначан вахты гуртарар. Оначан оғланларын да охујуб гуртарар, көндәрәрик Тифлисә, Бакыја, ја да лап елэ Москваја. Охујуб һэким, мұһәндис оларлар». Бүтүн буилар јахшы арзулар иди вә Мајаханым кетдикчә буиларын һәгигәтә чеврилә биләчәјинә инанмаға башлајырды. Бирчә бу ахыр дәрд олмасајды... Әһмәдин хәстә олдуғу о кечәләрдә арабир Мајаханым әмидостусуну әвәз еләјир вә хәстэнин гыздырмасы артан саатларда јанындан ајрылмырды. Белә аһларын бириндә о, Әһмәдин ағзындан бир ад ешитди. «Күлрүба...»—сонра хәстә јухудамы, нушсузлугданмы пычылдады: «Ај күл оғрусу...».

— Мажаханымын дәрди бу иди. Сөһәри Дүрданә ханымдан сорушду:

— Әмдосту, Күлрүба кимди?

— Гоншумуз Мирказым аганын гызы... Нечә ки? — дејә арвад гүссә илә көксүнү өтүрүб сорушду:

— Неч... Кечә эмоғлум онун адыны чәкди... јухуда... дејир «ај күл оғрусу»...

Арвад кәдрәлә күлүмсәди:

— Һә, ушағлыгда сорушарды «ана, Күлрүба нәдир?» дејәрдим: «Күл оғрусу». Дејәрди: «бу гызын адыны нејшә күл оғрусу гојублар?». Дејәрдим: «нә билим, ај бала, ата-анасы дејиләм ки... Һәрә өз ушағына үрәји истәјән ады гојур. Онлар екиз иди, биринин ады Дилрүба, бириники Күлрүба. О галмады, өмрү буна јетди». Елә ушағлыгдан бир јерлә ојнардылар. Әһмәднән Күлрүба... Сән онда кәнддәјдин, о күнләри көрмәмишдин. Јазыг балам гајыданан сонра да, дајы һарда көрүб, һарда көрмәјиб билмирәм. Бир дәфә «евлән» дејәндә Пәрназ бибијәнән мәнә деди ки, ону алын...

Мажаханым доғма гардаш кими севмәјә башладығы Әһмәдин накамлыгына дәзә билмирди:

— Јахшы, бәс нејшә кедиб истәмәдин, әмдосту?

— Нечә истәмәдим? Кетдим дә, гапысына дәхил дүшүб истәдим дә! Вермәди. Деди: «гыз әмиси оғлуна дејиклиди». Бизи дә фуғара сајыр. «Кетсин бабылығынын, бабыларнан отуруб дурмағынын далычан». Намы билир ки, нә гыз эмоғлусуну, нә дә эмоғлу гызы истәмир. Амма мәним балам әријиб шам кими. Көрүб билирәм ки, Күлрүбанын да мејли дејәсән бизимкинәди... Габаглар, нә гәдәр ки, елчи кетмәмишдим, көздән оғурланыб кәләрди мәнә дәјмәјә. Амма инди дајы евдән аддымыны чөлә гоја билмир. Горхурлар көтүрүб гача. О ирәли һамамда көрдүм. Мәндән гачыб сүтунун далында кизләнди. Амма елә бир бахмағым да бәс еләди. О јазыг гыз да шам кими әријир.

Мажаханымы од көтүрдү:

— Быј о имансыз ики чаваны көз көрә-көрә әридиб өлдүрәчәк?

— Елә демә, чәдди бизә хәсм олар, гызым.

— Чәдди онун өзүнә гәним олсун. Мән нә дејирәмсә она дејирәм, чәддијәнән нә ишим вар?!

...Мажаханымы фикир көтүрмүшдү. Бу сабаһ о, булаг башындан гајыданда хејли фикирләшмиш, сонра да Күлрүбакилин, балдыз-гардашарвады, халча-палаз јумаг үчүн чаја кетдикләрини көрүб, о да бир нечә шәллә-шүлпәни көтүрүб, бәһанә илә онларын далынча јолланмышды. Чај ғырағында арвадлар газан асыб су гыздырмыш, пал-палтар јумуш, ушағлары чимдирмиш вә хејли сөһбәтләшмишдиләр. Мажаханым гәсдлә Күлрүба илә кәлиниләринә јахын отурмушду.

— Азз, сән Күлрүба дејилсән?

— Һә, нечә?

— Бәс мәни танымырсан?

Күлрүба марагла она баха-баха, тахта парчасы илә палазын үстүнә гојдуғу ислаг ағ килабыны јаймыш, хартылты илә газыја-газыја јумагда давам етмиш, марагла бу хырда көзлү, назик вүчүдлу гадына бахыб сорушмушду:

— Баллаһ, үзүн мәнә таныш кәлир, амма билмирәм һарда көрмүшәм.

— Быј, һәлбәт ки, танымазсан! Мән кәндә кәлин көчәндә, сән дытдағ ушағ идин. Инди мәним өзүмүн аз гала сән јекәликдә ушағларым вар... Онда сәнин үч-дөрд јашын ола-олмаја иди...

Бу вахт Синәкүл дилләнмишди; балдызына көз вуруб нәдәнсә бичбич күлүмсәјәрәк демиишди:

— Быј, ааз, јаны неч гоншуја көчүб кәләндән дә көрмәмисән? Нејшә танымырсан, ааз?... Дүрданә халанын гајны гызыды даа!.. Әһмәдин әмиси гызы...

Сөзләрдәки ејһам, дәрһал гызы утандырмышды. Күлрүба башыны ашағы салыб бир мүддәт динмәди, сонра һандан-һана дилә кәлди:

— Һә... дејирәм ахы!.. Үзү мәнә таныш кәлир,—үрәји куппулдады, «илаһи, бу онун әмиси гызыдыр. Көрәсән билirmi? Билсәјди о да ејһам вурарды, кәлинбачым кими. Кәлинбачым һалә үрәјими билмир. Тәкчә бизә елчи кәлмәкләринә, она верилмәмәјимә ишарә вурур. Билмир, јох, бу да билмир...»—дејә дүшүндү.

Инди онун үзү ал-аташ јанырды... Арабир Мажаханым чајдан сагтыл илә су алыб, онларын палаз-халчасынын үстүнә төкәндә, кәлинја гыз е'тираз едирди. Мажаханым исә јахынлашмағ фикриндә олдуғундан тез-тез, дилоту јемиш кими данышыр, утанчағлыгы ортадан көтүрмәк истәјир, гызла тәк галмағ үчүн бәһанә ахтарырды:

— Быј, сиз аллаһ бәстүрүн! Нә бөјүк шејмиш? Чәддинә гурбан олдуғумун отурдуғу халча-палазы көрәк мән өзүм јуја идим. Бир-ики сагтыл су да төксәм савабды.

— Ај кәлин, сәнин нечә ушағын вар?

— Ики...

— Быј, аллаһ сахласын, Күлрүба сәнә «кәлинбачы» демәсәјди, елә биләрдим ки, неч кетмәмисән. О ушағлар демәли сәнинкиди?—дејә аралыда чај дашлары илә ојнашан ушағлары көстәрди.

— Һә...

— Аллаһ сахласын...

— Сәнинкиләрнән белә. Мән билирәм, Дүрданә халадан о ирәли ешитдим ки, сәнин дә үч ушағын вар. Кәнддән кәләндә дә көрмүшдүм сизи. Инди һәрдем, ушағларына да ираст олурам, дејәсән ушголаја кедирләр.

— Һә, эмоғлум гадасын алдығым өзү апарды гојду. Дәдәләри әлимдән кәләндән сонра, өз әмичијәзләри үзү гара олмуш, бизи кәнддән дидәркин салды. Бу јандан да аллаһдан олмуш кими, башына доландығым әмим оғлу дәдә јурдуна кәлиб чыхды. Мән дә көтүрдүм дири јетимләрим кәлдим үстүнә. Гадасын алдығым деди ки, «неч фикир еләмә, әмигызы, бах нә гәдәр сағам, бу ев сәнинкиди. Бир чийним ағырса, о бири чийнимдә сахларам балаларыны... Көзүң гадасын алдығым, дедијини еләди. Ушағлары апарды базара, онлара ушгола палтары алды. Сонра да апарды гојду досту Мирзә Аббасгулу һәкимбашынын дәрс дедији ушголаја... Инди ушағлар өз араларында урусујчан нә гарт-гурт еләјирләр, неч нә баша дүшмүрәм. Әмим оғлу вахт тапанда, ишиндән-күчүндән баш ачанда, өзү бахыр дәрсләринә. Дејир: «әмигызы, каш сән дә охујајдын, дүнјада көзәл-көзәл китаблар вар, охујајдын, биләрдин ки, дүнјамыз чох көзәлди»... Елә сөзләр данышыр, гадасын алдығым ки, үрәјим тел-тел олур...

Синәкүл вә Күлрүба диггәтлә Мажаханымын данышығларына гулағ асырдылар. Күлрүба Мажаханымын дедикләрини, бирчә-бирчә, үзүпә бахмаса да, елә бил ағзындан гапыб удурду. Сөһбәт Әһмәддән кедирди! Әһмәддән!.. Гыз гәлбиндә көзләјирди, дәрин бир интизарла көз-

лэјирди ки, Мајаханым, Әһмәдин бәлкә дә сон күнләрдә сәфәрдә олду-
гуну, һара кетдијини десни. Бир һәфтәјә јахын иди ки, онун Әһмәддән
хәбәри јох иди. Һардајды, нијә она демәдән сәфәр чыхмышды? «Ма-
кәр никаранчылыгдан, һәсрәтдән өлдүјүмү билмирсән, оғлан? Баша
дүшмүрсән ки, һарда олдуғуну, нејләдијини билмәјәндә чијәрим алы-
шыб јаныр? Түстүм тәпәмдән чыхыр; көзләримни ачышдыр. Аглаја
да билмирәм ки, сәбәбини сорушарлар, дејәләр: ...ај гыз, ај әтин төкүд-
сүн сәнин, дәрдин нәди? Шүкүр аллаһа, атан сағ, анан сағ, гардашын
сағ... Әниндә пал-палтарын, сүфрәндә чөрәјин, ач дејилсән, јалавач
дејилсән. Сәнин нә дәрдин вар? Дүнја аләм сәни бәхтәвәрләјир, сән
нејшә аглајырсан? Мән онда нә дејәрәм? Һардасан, ај залым, һанн-
саф?... Адам бир кедәндә демәз ки, һара кедирәм, нә вә'дәјә кедирәм?
Онда мән дә...».

Мајаханым исә дејирди:

— Һә, елә өзү дә вахт тапан кими бизи, мәни, әмдостуму, ушагла-
ры башына јығыб, ахшамдан хејли кечәнәчән китаб охујур. Әмдостум
дејир ки, «нағылчылыгда лап Пәрзад бибүвү итәләјиб отурмусан је-
риндә». Инди бир һәфтәди гадасын алдығым азаррыды. Валлаһ, өзү-
мә јер тапа билмирәм... Ушагларын да үстүнә су әләниб. Елә бил тәзә-
дән дәдәснәз галыблар...

— Азарлыды?...—палаза чәкмәкдә олдуғу јаш тахта парчасы Күл-
рубанын әлиндән дүшдү. Пычылты илә дилиндән гопмуш бу бирчә кәл-
мәни тәкчә Мајаханым ешитди. Онлар инди палазын үстүндә туман-
ларыны чалчәнбәр еләјиб, јанашы диз чәкмүшдүләр. Синәкүл чајда
сатылы долдурурду.

— Һә, — Мајаханым да пычылтыја кечди.—Һамысыны билирәм,
мәндән утаныб еләмә. Кечә јухусунда да адыны чәкир! Бахырам үрә-
јим јаныр. Дејирәм, әкәр көрмәк истәјирсәнсә, бу күн әмдостум евдә
јохду. Чајдан гајыданда кәлинбачуву габаға салаг, ушаглары көтү-
рүб кетсин. Көздән оғурланаг, бир дәј она, јахшы?..

Күлрүба нә вахт «јахшы» дедијини өзү дә билмәди. «Азарлыды,
илаһи, көрәсән нәди дәрди? Дејирәм ахы... Нејшә јохду. Башы әлиндә
олсајды, кәләрди. Билир ки, үрәјим дуруш кәтирмәз».

— Нәди азары, ај Мајаханым бачы?...—суалы гајыдыб онларын әл-
ләринә сатылла су әндәрән Синәкүл верди.

— Һардаса јыхылыб, гычы бурхулуб, ај Синәкүл. Һәким кәтирт-
мишдик, өзү бағлады. Деди: «горхмајын, бир ајачан јахшы олар»...

«Бир ајачан... демәк мән ону бир ај көрмәјәчәјәм? Јох, мән бу
күн ону көрмәлијәм Мајаханым дүз демир. Бир гыч бурхулмагнан адам
да бир ај јатар? О да елә сап-сағлам икид ола... Јох, мән бу күн ону
көрәм кәрәк!.. Мән ону көрәм кәрәк!..».

Гыздан көрүш үчүн разылыг аладан сонра, Мајаханымын үрәји
тохтады. Инди о һәр шејә башчылыг еләјир, бүтүн ишләрә һә-јох ве-
рирди. Әл јетирирди. Елә бундан сонра ушаглары јујундурулар. Ма-
јаханым кәлине деди:

— Ааз, Синәкүл, бахма ки, күн јандырыр, амма ушаглар көрпәди.
Сән дајы ишини гуртармысан. Бизим дә бирчә палазымыз галыб. Көтүр
ушаглары, сән кет евә! Мән дә Күлрүбајнан бучуғазы гуртараг, сүју
чәкилән кими, галанларыны да јығышдырыб кәләрик.

— Сәнә зәһмәт олар ахы!..

Синәкүл јаш палазлары башына көтүрүб евәчән кетмәк зәһмәтин-
дән азад олдуғуна севинирди.

— Быј, хошду! Ағанын күлфәтинин јолунда һәр зәһмәт мәнә хош-
дур.

— Аллаһ разы олсун! Бәс өзүнүн јудугларын нечә олар?

— Сонра гајыдыб онларын да далыјчан кәлләм. Мән кәнд-кәсәк
көрмүшәм. Мәнә нә вар ки!

— Сағ ол, аллаһ кедәнүвү тез гајтарсын.

— Дилин фал олусун, ағанын чәддинин көмәјилә, кәлин!

Синәкүл ушагларын әлиндән тутду, сатылыны да долдуруб кетди.

О кедәндән сонра чај гырағында чох әјләмәдиләр. Сөз-совсуз бир-
бирини баша дүшүрдүләр. Мајаханым гызын фикрини дәјишә биләчә-
јиндән горхур, бир шеј демир, тәләсик әл-ајаг еләјирди ки, көрүш үчүн
вахт чох галсын.

...Онлар ичәри кирәндә Әһмәд доғрудан да тәк иди. Ушаглар мәк-
тәбдә иди. Анасы да оғлунун вәзијәтинин јахшы көрүб, бу күн евдән
чыхмыш, киминсә јас јеринә кетмишди. Мајаханымын кичик гызы һә-
јәтдә өз-өзү илә беш-даш ојнајырды.

Мајаханым горхусундан вә һәјәчәндән пайыз јарнағы кими әсән
Күлрүбанын әлиндән тутуб дарта-дарта күчлә ичәри чәкди:

— Кәл-кәл, утанма! Нә олар, адам да ушаглыгдан бәләд олдуғу
евдән чәкинәр? Кәл-кәл!.. Нахоша баш чәкмәк савабды...—сөзләриндә
елә бир инчә зарафат вар иди ки: «Гәрибә арвадсан, әмигызы, гијамәт
әмигызысан, Мајаханым»,—дејә Күлрүба өз-өзүнә дүшүндү.

— Көр бир сәнә баш чәкмәјә ким кәлиб, әмиоғлу? Кәрәк чәддинин
көмәји дәјә, бу күн сабах сап-сағ олуб дурасан ајаға...

— Кимди ки?—дејә јаралы башыны јастыгдан галдырды. Күлрү-
баны көрдү, көзләринә инанмады. Нәфәси тутулду:

— Сәнсән, күл оғрусу?—дејә севинчлә сәсләнди.—Инди нә оғур-
ламаға кәлмисән? Јахын кәл... кәл отур...

«О хәстәди, азарлыды, илаһи, сән өзүн көмәк ол»—чај гырағындан
бәри гәлбиндә јалныз бу сөзләр сәсләнирди, ајры сөз билмирди. Евә
чатаначан горху-һүркү, «көрәрләр, ағам өлдүрәр»дә јадыннан чыхмыш-
ды. «О азарлыды, ону көрәм кәрәк» дејиб дурурду. Инди Әһмәдин кү-
лүмсәр симасыны көрәндә, бир анлыға дурухду, ирәли кетмәк истәмә-
ди. Лакин Мајаханым ону архадан хәстәнин јаныначан итәләјиб күлә-
күлә деди:

— Ааз, инсафын олсун. Көрмүрсән, чәддинин дә ајағына дура бил-
мир? Кетсәнәм јанына!..—бу сөзләрлә Мајаханым севкилиләри тәк го-
јуб һәјәтә чыхды. Палазлары чәлд чөл гапыдан ичәри чәкди ки, гән-
шәрдә көрүб дујуг дүшән олмасын. Онларын чај гырағында чох әј-
ләнмәләри һәлә шүбһә доғурмазды. Бир хејли вахт варды. Аз сонра
о, гапы ағзына чыхар, шүбһәли адам көрмәјәндә, палазлары да баш-
ларына алыб, Күлрүба илә бирликдә Мирказым ағанын гапысына јө-
нәләрдиләр. Индилик о, һәјәтдә отуруб гызы илә беш-даш ојнамаға
башлады ки, гәфил кәлән олса бир бәһанәјлә ичәри бурахмасын.

— Гызым, кәл беш-дашы мәннән ојнајаг...

...Ичәридә исә аләм иди. Мәһәббәт аләми... Көрүшә билдикләринә
һеч бири инанмасалар да, бәхтијар идиләр. Даныша билмәдән бахы-
шырдылар. Хејли кечмиш Күлрүба өзүнү әлә алды:

— Никаран идим, кәлмирдин... Доғрудан азарын нәди?

Оғлан онун әлләриндән тутду, бирини додагларына, бирини үрәји-
нин үстүнә гојду, гызын әли гыздырмалы додагларын һәрәрәтиндән
јанды.

— Ајағым бурхулуб...

— Дүз демирсән?

— Нијә?

— Ајағы бурхуланын гыздырмасы олар? Сән од ичиндә јанырсан...

— Сәнин мәһәббәтинин одудур... бу од...
 — Зарафата салма...
 — Көрүнүр бир аз сојугламышам да...
 — Һәким нә деди?
 — Деди: «горхулу бир шеј јохду». Дава-дәрман вериб...
 — Шәфаны аллаһ версин!..
 — Версин дә, нә дејирәм ки! Сән ки, кәлдин, шәфам да кәлиб... Нә әчәб горхмадын, Күлрүба? Демәли мәни чох истәјирсән?
 — Мајаханым бачы деди ки, азарлысан... Дуруш кәтирә билмәдим. Чајда палаз јујурдуг...
 — Демәли мәни чох истәјирсән?
 — Һәлә бир сорушурсан да, ај наинсаф?
 — Бу кәләји һансыһыз гурду?
 — Нә кәләји?
 — Көрүшү.
 — Куја сәнин өзүнчү һеч нәдән хәбәрин јохду? Мајаханым бачыһы сән өзүн өјрәтмәһисән ки, мәни ал дилинә тутсун, кәтирсин?
 — Јох, чанын үчүн хәбәрим јохду...
 — Бәс мәнә деди ки, һәр шеји билирәм?
 Оғлан тәәччүблә гашларыһы дартды:
 — Нәји?

— Бизим истәјимизи...—Инди гызын бајагдан бәри солгун симасы гызарды. Үзүнү оғланын синәсинә сәјкәди, пычылты илә тәқрар етди:
 — Бизим истәјимизи...

Әһмәд әлинин хәфиф һәрәкәти илә гызын кәләғәјлы башыһы сығалламаға башлады; дөзмәди, башыһы зорла јастыгдан галдырыб одлу додағларыһы онун чығалар төкүлмүш алһына тохундурду. Инди дә һәрәртдән гызын алһы гарсаланды.

— Сән јанырсан, әзизим! Су веримми?
 — Јаһырам, дәрдин мәнә! Јаһымы Баба дағыһын гары да сөндүрмәз!.. Бирчә дәфә додағларына тохунсам, өлү чисминә чан кәләр...

Заман дајанды.. исти әлләр сојумуш балача әлләри бәрк-бәрк сыхырды... Нә гәдәр вахт кечди, бир анмы, бир саатмы, бәлкә бүтүн бир өмүр гәдәр? Ким дејә биләр?

...Мајаханым гоншу гапыја тәрәф бојланды. Никаран галмыш Синәкүл гапыдан бахыб гајытды. «Бирдән дуруб гызын далыјчан чаја кәдәр? Ишә дүшәрик. Ај аллаһ, һеч ајырмаға үрәјим кәлмир. Бир чүт көјәрчин кими, елә гуғулдашырлар ки!.. Нә ола, нә олмаја, гој сөһбәтләшсинләр. Үрәкләри сәринисин... Јох, белә јарамаз». О ичәри кирәндә гызын башы һәлә дә хәстәнин синәси үстүнә әјилмишди.

— Бура бах, әмиоғлу, дәрдин алым, үрәјим кәлмир сизи ајырам; анчаг Күлрүба кәрәк кәдә, вахтды!.. Дәдәм дејәрди ки, фаре дејиб: «Кәм-кәм је, һәмишә је». Елә олсун ки, дујуг дүшмәсинләр. Горхмајыш, дајы, мән кими сирдашыһыз вар. Кәрим аллаһ кәримди...

Гыз чәлд дуруб чижинә дүшмүш чаршабына бүрүндү. Мајаханымла бәрәбәр чыхды. Әһмәдин әли онун ардынча узаныглы галды. Мајаханым палазларыһы бир гисмини гызын, бир гисмини дә өз башына гојуб чыхды: «Сорушсалар нејшә кечикдин, де ки, Мајаханым бачы дикдирдән чыха билмәди, мәни узун јолһан долаһмач кәтирди»... Палаз бағлыһыһы Мирказым ағанын гапыһында јерә гојуб елә гајытды.

...Әһмәд ону мараг долу бир бәхтијарлыглы гаршылады:

— Әмигызы, һардан билдин сирримизи?

Мајаханым чаван арвадлара хас олан бир кәләкбазлыглы, хырдача көзләрини гыјыб, бармағыһы әмиоғлусуна тәрәф сиккәләди:

— Һә, демә ки, арвадыг, биз дә бир шеј билirik һа!.. Сиз кишиләр елә беләсиз, өзүнүздән ағыллы билмирсиз... Инди беш өзүндән дәнәндә, бир дә биздән де!

— Сән аллаһ һардан билдин?

— Горхма, өзкә билән јохду! Мәнә дә өзүн демисән.

— Мән? — Әһмәдин тәәччүбдән назик гашлары көрилиб аз гала алһына чыхды.

— Һәләбәт ки!..—кәнә Мајаханым фаггылыглы күлүмсәди. Соһра хәстәни чох үзмәкдән еһтијат едиб деди:

— Ирәлики кечә јанындајдым. Отағындан сәс ешидиб кәлмишдим. Елә билмишдим ки, мәни чағырырсан, су истәјирсән. Соһра көрдүм ки, јох! Ја гыздырманһын һәрәртиндәнди, ја да елә јухуда саыглајырдын. Күлрүбанын адыһы чәкдин. «Күлрүба, ај күл оғрусу» дедин. Сәһәр әмдостумдан еһтијатһан хәбәр алдым ки, бу Күлрүба кимди? О да ел-чилики әһвалатыһы мәнә данышды. Соһра бу күн көрдүм чај ғырағына палаз-палтар јумаға кедирләр кәлиһләријән. Мән дә кетдим. Сөз араһында сәндән сөз дүшдү. Дедим азарлысан. Елә өзүм дә ағыһы арамаг истәјирдим. Ахы, үрәјини билмирдим. Сәндән дә сорушмаға дилим вармырды... «Азарлысан» дејән кими, көрдүм гыз өзүнү удузду. Мән дә фүрсәти фовта вермәјиб, киришдим көмәјә. Хәләвәтә салыб көрүшмәјә сөз алдым. Кәлинин башыһы гатдыг, галаһыһы да өзүн билирсән...

Әһмәд раһат нәфәс алды. Демәли, севкилисини дил-ағыза дүшмәси үчүн горхмаг лазым кәлмирди. Севинчлә дилләнди; лап бир аз әввәл Мајаханымһын гәлбиндән кечән тәки деди:

— Гијамәт әмигызыһан, Мајаханым! Һеч билмирәм сәнин хәчаләтиндән нечә чыхачағам?

— Хәчаләт дүшмәнин олсун. Тојунда ојнарам, олар мәним хәләтим. Гардаш тојунун ләззәти ајрыды дејәрләр. Амма мән гардаш тоју көрмәмишәм. Тәки аллаһ сизи бир-биринизә говушдурсун. Онда елә билләм ки, дүнјалары мәнә вердиләр.

— Сән нә мәһрибансан, әмигызы?!.

— Јохса сән ајры чүр билирдин? Дүнјада мәним сәндән башга бир тутачағым јохду, әмоғлу! Аллаһ сәни мәнә чох көрмәсин!

Бу күндән Мајаханым, Әһмәдин анаһындан белә кизләдији сирләринин ән јаһын сирдашына, ән садиг көмәкчисинә чеврилди.

◆ ◆

Дүкана ону истәјән гонағлар кәлдији хәбәрини аланда Әһмәд, Сабирин јанында иди. Бурада Сәһһәтлә бирликдә јени тәшкил олуначаг гәраәтхана һаггында сөһбәт едир вә нөвбәти јәј күнләриндә зиялыларыһы сејрләриндән бириндә бу мәсәләни галдырмағы мәсләһәтләширдиләр. Гонаг кәлдијини ешиндичә «Мәни бағышлајын, нә мәсләһәт көрсәниз габулумдур» — дејә худаһафизләшиб онлардан ајрылды. «Көрәсән кимдир? Нијә адыһы демәјиб? Көрүнүр јени тапшырыгла кәлән адамдыр. Амма ахы, онда бу рәсмијјәт нејчүи?»—кими фикирләшә-фикирләшә көһнә дүқанларына доғру ирәлиләди. Гапыдан ичәри кирән кими гонағы таныды, бу онун Тифлис «Һүммәт» тәшкилаты группундан таныдығы Сәлим адлы чаван бир ингилабчы иди. Әсас вәзифәси әләгәләр иди. Дүкандә гејри-ади көрүнән бу иди ки, күнчдә сых-сых чадраја бүрүнмүш бир гадын, кәтил үстүндә әјләшмишди. Уста ону гапыда гаршылајыб: «Гонағларыһы ичәридәдир» дејә дүкана салмышды. Көрүшдүләр.

— Сәлим, нә әчәб сәндән? Әввәлән, хош кәлмисән.—Гадына ишарә илә:—бәс нә әчәб елә кетмәһисән?

—Әһмәд бунларын чавабыны Јелена бачыдан аларсан. Мән дәрһал керн гајытмалыјам. Мәни сәниилә данышан јердә көрмәмәлидирләр. Елә дүкана кәлмәјимин өзү дә бөјүк сәһвдир. Даһа кечиб ондан. Бир сөздә, Јелена бачы галаныны өзү данышар. Әшрәф дајыдан вә гејри-ләриндән сәнә салам вар. Саламат гал. Мән кәддијим фургонла да керн дөнүрәм. Фургончу Бақыданды, өзүмүзкүдүр.

Сәлим бунлары тәләсик дејиб кетди. Инди гадын чадрасыны аза-чыг ачыб отурмушду. Азәрбајҗанлы гадын кејиминдә, чадрада олса да, эсил рус гызы иди. Сарышын сачлары, дәниз сују кими ајдын, пар-лаг көзләри варды. Аг пәибә үзүнү бу сарышын сачлар бир аз да ишыг-ландырыр, ал додагларына, зәриф чөһрәсинә ушаг ифадәси верирди. Кәчди, ијirmi ики-ијirmi үч јашларында оларды. Әһмәд соргу-суалы сонраја гојуб, евдә ону анасына вә әмиси гызына нечә тәгдим едәчә-јини дүшүнә-дүшүнә дурмушду. Јелена алабабат Азәрбајҗан дилиндә данышмаға башлады:

— Әһмәд гардаш, әрим әлә кечиб, өзүм дә тәһлүкәдә идим. Јод-дашлар белә мәсләһәт көрдүләр ки, евимиздән шүбһә вә нәзарәт кө-турүләнәчән бир мүддәт бурада галым.

— Әриниз ким иди?

— Әшрәф гардаш деди ки, таныјырсыз, Ванја—күрән Ванја...

Бир анлыға кизли фәалијјәт групунда «күрән» ады илә танынан Ванја көзүнүн габагына кәлди. Тифлисдә Әһмәд илк аддымларыны елә һәмни бу Ванја илә бирликдә, онун башчылығы илә атмышды. Инги-лаби вәрәгәләри дә диварлара онула бирликдә јапышдырмыш, нечә дөфә Бақыја, орадан да башга шәһәрләрә вә керијә—Тифлисә бирлик-дә кизли әдәбијјат дашымыш, силаһ апарыб-кәтирмишдиләр. Достунун әлә кечмәсинә тәәссүфләнди:

— Һајыф!..—деди.—о мәним мүәллимим олуб, аз кечди, елә дост-лашдыг ки...—сонра әләвә етди:

— Чох јахшы, Јелена бачы, онда анама елә белә дә дејәрәм ки, әриниз мәним Тифлис достларымдандыр Вәзијјәтиниз ағыр олдуғундан, инди мүвәггәти биздә галачагыныз. Галаныны сонра дүшүнәрик. Шүб-һә ојатмамаг үчүн бәлкә бир ишә дә дүзәлдиниз.

— Бу чох јахшы оларды...

— Онда дурун кедәк евә, бурада галмаг јахшы дејил. Бизимки-ләр русча билмир. Нә лазымса, евдә русча мәнә данышарсыз. Амма азәрбајҗанча билмәјиниз лап јахшы олду.

— Мән Бақыда доғулуб бөјүмүшәм.

— Чох көзәл, бујурун, јерли дөблә архамча гарабагара кәләрсиниз.

Дүкандан чыхдылар. Уста илә худафизләшиб, она бир шеј демә-дән, евә јөнәлдиләр.

Дүрданә ханым да, Мајаханым да евдә иди. Оғланлар мәктәбдән гајытмышды. Күнорта јемәји јејирдиләр. Намәлум гадына хошкәдди сләдиләр.

— Аначан, бу Јелена бачыды; мәним Тифлисли тачир достумун арвадыдыр. Әри сыныг чыхыб, ишләри чәтинә дүшүб, көндәриб бизә гонаг. Дејирәм бир мүддәт биздә галар, һәм Ағаларла Бәјләрин (о Маја-ханымын оғланларыны нәзәрдә тутурду) рус дили дәрсинә бахар, һәм дә Күлзәри (Мајаханымын гызыны) кәлән ил үчүн мәктәбә һазырла-јар. Һәм бир мигдар пул газанар, һәм дә вахтыначан биздә галар.

Һәр ики гадын тәәччүблә бахырдылар. Бир шеј анламырдылар. Әһмәд јенә дә изаһат вермәји лазым билди:

— Ана, мән елә онсуз да ушаглар үчүн рус дили мүәллими тута-чаг идим. Јелена бачыны аллаһ өзү јејириб мәнимчүн. Амма гонум-

гоншуја әри һаггында бир сөз демәк лазым дејил, утанар ки, әри сыныг чыхыб. Сорушан олса, дејәрсиз ки, Әһмәд ушагларчын јазыб Бақыдан мүәллимә кәтирдиб. Вәссалам! Сиз дә елә дејәрсиз, Јелена бачы.

— Јахшы.

Амма Әһмәд бир шеји унутмушду: намаз гылан, орус тутан анасы Дүрданә ханым, евинин ичиндә рус гадыла нечә доланачаг иди?

— Нејнәк, нә дејирәм, бала! Сән билән мәсләһәтди.

Мајаханым исә башга шејдән тәшвишә дүшүмшду: «Илаһи, бу сөз шәһәрә јајылса, дејәчәкләр ки, јәгин о јерләрдә урус арвады алыбмыш, инди кәтирдиб. Сөз-сов да кедиб Мирказым ағаклини гулағына чат-са, Әһмәд бир дә Күлрүбаны гулағынын далыны көрәндә көрәр. Неч гур'андан көјнәк дә кејсән, инанмајачаглар ки, бу мијәллимәди. Елә дејәчәкләр: «ашнасыјмыш, бу бәһанәјнән кәтириб салыб евә». Бәлкә елә доғрудан да беләди? Кәрәк өзүндән бир әмәлли башлы сору-шам».

— Јахшы, бәс биз бу гонагнан нечә данышачағыг?—дејә әмоғлу-сундан сорушду. О бир аз әввәл Јеленанын «јахшы» демәјинә дә ја фи-кир вермәмиш, ја да унутмушду. Әһмәд күлдү:

— Нечә јаны нечә данышаг? Јелена бачынын әсли Бақыданды, бизим дили дә баша дүшүр. Әри тифлислиди, өзү бакылы.

Јелена да күлүмсәди, чадрасыны ачыб бүкдү; садә, кен туман, чит көјнәк вә сәтин архалыг онун назик бәдәнинә чох јарашырды.

— Нә јахшы бизим кими кејиниб дејирәм еј... Бәс шеј-шүјү һан-ны?

— Әмигызы, чох билсән тез гочаларсан. Шеј-шүјүнү кәтирәчәкләр. Ја көндәрәчәкләр. Сән бир бәри дур,—дејә о Мајаханымы дөһлизә ча-ғырды. Анасы ешитмәсин дејә пычылы илә деди: Әмигызы, онун да әрини тутублар, сәнинки кими бир иш үстүндә. Өзүнү дә олдуғу јерләрдә тәк-тәһһа гојмаг олмазды. Одур ки, бизи дејиб кәлиб. Амма, бах, бу барәдә бир сән бил, бир дә мән. Анамын үрәји назикди, нараһат олар.

— Вај јазыг... чан-чан... Дејирәм ахы... Нејнәк-нејнәк!.. Тәки өз ишүвә зијаны олмасын...

— Мәним нә ишимә зијаны олачаг?

— Неч нә! Сән ки, ширванлылары таныјырсан! Беш әршин без алыб неч кимин ағзыны бағлаја билмәзсән. Горхурам дејәләр ки, өз ар-вадынды, орда алмысанмыш, инди кәтирмисән. Бах, сөз кедиб Күлрү-банын да гулағына чатар.

О, кәләкбазлыгга хырдача көзләрини гырпды:

— Әмоғлу, гыз сәнә бир вај верәр ки...

— Ди јахшы, әмигызы, амма лап јериндә мәни ајылтдын. Көрүм башга нә чарә тапырам.

— Еһ, һәлә әмдостумдан хәбәрин јохду...

— Нечә ки?.. Мән биләни о разылашды ахы...

— Сәнин хәтринә. Амма көрмәдин нечә донуб галмышды? Намаз-гылан арвады...

Әһмәд гајғы ичиндә дилләнди:

— Јаманча шејсән... Бах, неч бу да ағлыма кәлмәмишди...

— Әһ, сиз кишиләрин ағлы олсајды, биз арвадлары көзүнүзүн үс-түндә сахлардыз...

— Јахшы, ај мәним ағыллы бачым, әмигызым, бир де көрүм: бәс нә чарә еләјәк?

— Һә, бах, мәннән белә даныш, хошум кәлсин сәндән. Әһмәд, гој бир аз фикирләшим. Икиликдә! Јох, инди дајы үчлүкдә бир чарә тапа-рыг. Амма бу кечә көрүшә кедәндә өзүн Күлрүбаны габагла...

— Көрүшә? Нә көрүшә?

— Дај мәнә дә јоҗ да, Эмоғлу! Индиҗә дедим ки, мәнлә башга чур даныш, хошум кәлсин сәндән. Елә билирсән һәр кечә китабдан сонра, бизи јухуја вериб һара әкилдијини билмирәм? Һәр кечә јумаг сарымағыны билмирәм? Эмоғлу, дәрдин алым, кәлкән кими далынча сүрүнүб, сәһи һәниртиләрдән горујан мән дејиләм?

Эһмәд һејрәт ичиндә Мајаханымын чод әлләриндән тутду, габарлы бармағларыны галдырыб үзүнә јахынлашды:

— Дүнјада һеч гардашын сәнин кими бачысы јохдур.

Гапыја чыхан Дүрданә ханым бу сон сөзү ешитди:

— Һә, бунлар бир-бирини тәрифләјирләрмиш ки!.. Мән дә дејирәм ки, көрәсән дәһлиздә нә пычылдашырлар. Бах, јадыныздан чыхартмајын ки, пыч-пыч Мустафа ханы Ирана гачырдыб һа!..

— Чан ана, нә сән хансан, нә дә биз сәнин барәндә пычылдашыры.

Ичәри кечиб јенидән сүфрәнин башында әјләшдиләр.

— Ана чан, мән дә ачам, елә Јелена бачы да ам олар, јолдан кәлиб. Нәјин вар, кәтир ортаја көрәк...

Мајаханым әли тәрпәнди:

— Сән зәһмәт чәкмә, әмидосту, мән өзүм бу саат һәр шеји кәтирәрәм.

Гадын гәлјә газанында Эһмәд үчүн сахланмыш пајы икијә бөлдү, ики касаја чәкиб кәтирди.

— Һә, бу да сизин пајыныз, нә биләк гонағымыз олачаг. Јохса, јахшы бир шүјүдпиллов биширәрдик. Дүнәндән пахла да арытмышдым.

— Нејнәк, о да галсын сабаһа...—дејә Эһмәд чаваб верди вә јемәјә башлады. Јелена ичәрисинә он ики гәләм шеј—мејвә, әдвијјат, әт төкүлмүш ширинтам Ширван гәлјәсини өмүрүндә биринчи дәфә јејирди. Једикчә балача чәһрајы дили илә додағларыны јалајыб ләззәт алырды. Јејиб гуртармамыш тәрифләмәјә башлады:

— Нә дадлы шејдир! Мән мүсәлман хәрәкләринин чохуну јемишәм. Евимиздә, Анам бәзиләрини гоншулардан өјрәниб биширәрди. Амма белә зәриф, дадлы хәрәји биринчи дәфә јејирәм.

Биширдији хәрәјин бәјәнилиб тәрифләмәси Дүрданә ханымын үрәјини алды.

— Бу Ширван хәрәјиди, Бақыда белә биширмирләр.

— Ады нәди, хала?

«Хала» адындан да диксиниб хошланмыш арвад чаваб верди:

— Гәлјә...

— Гәлја?

Эһмәд бу сөз ојунуна күлдү:

— Гәлја јох, Јелена бачы, Гәлјә...—Сонра анасына мүрачиәтлә изаһ етди: — билирсән, ана, нәјә күлдүм? Гәлја русларда гыз адыдыр.

— Һә, елә әмидостумун хәрәји дә гыз кими ширинди.

Зарафаты узадыб евдә меһрибан әһвали-руһијә јаратмағын зәрури олдуғуну һәм Эһмәд, һәм дә Мајаханым јахшы баша дүшүрдү. Эһмәд үзүнү јемәјини битириб сакитчә отурмуш оғланлардан бөјүјүнә тутду:

— Һә, Ағалар, мәктәбдә нә вар, нә јох? Дајы Сағы ахпердән горхмурсуз ки?

Бу кәлән гонағын онларын мүәллими олачағы барәсиндә дүшүнән оғлан, дуруха-дуруха чаваб верди:

— Јох... Јахшы киши имиш.

— Елә мән дә сизә ону дејирдим дә!.. Дәрсләр нечә кедир? Јолдашларынызла нечәсиз, савашыб еләмирсиз ки?..

Оғланлар бир-биринин үзүнә бахыб күлүмсәдиләр. Белә көрүнүр ки, Эһмәд әмијә нә исә күлмәли бир сөзләри вар иди; амма гонағын јанында данышмаға утанырдылар. Эһмәд онлары үрәкләндирмәк үчүн тәшвиғ едәрчәсинә деди:

— Һә, көрүрәм ки, нә исә чинәданыныз долудур, утанмајын. Јелена бачы да өзкәси дејил.

Ағалар күлүмсүнәрәк сөзә башлады:

— Дәрсләр јахшыдыр, пис кечмир, Эһмәд әми. Мирзә Аббасгулу мүәллим бу күн бизә елә көзәл ше'рләр охуду ки, һамымызын хошуна кәлди. Сонра ушағлар ше'рләшдиләр. Биз чох ше'р билмирик; оду ки, елә бајатыја күч кәлмишдик. Нәғмә дәрсиндә дә үчител Мамаладзә урусчан бир маһнынн сөзләрини даскаја јазырды. Сонра өзү искирикәдә чалырды; биз дә даскадакы сөзләри о һавајнан охујурдуг. Чоғрафија дәрсиндә үчител Туманјан указка илән Чавадын әлине бир вурду...

— Көрүнүр дәрсини јахшы өјрәнмәјибмиш.

Ағалар сөзүнә давам еләди:

— Һә дә, Каспи моресини кедиб Африка континентиндә ахтарырды. Эһмәд вә Јелена күлдүләр, ушағлар да онлара гошулды. Дүрданә илә Мајаханым мәсәләнин күлмәли чәһәтинин нәдән ибарәт олдуғуну билмәдијиндән сусуб бахырдылар.

ҮРФАН КҮНӘШИ

Бу күнкү сејр ади сејрләрә бәнзәмәзди. Һәр јәјдә олдуғу кими, мүәллимләр, зијалылар Шамаһыја топланмышды. Зәлзәләнин тәсирилә кетдикчә нүфузуну итириб, сүгута кедән шәһәр, һәр јәј зијалыларла долурду. Онлары бураја Ашгабаддан, Мәрвдән, Шәкидән, Кәнәдән, Бақыдан вә дикәр шәһәрләрдән, узаг өлкәләрдән вәтән һәсрәти чәкиб кәтирди. Ширван зијалылары, мүтләг јәји Ширванда, онун сәфалы јерләриндә— Чухурјурда, Дәдәкүнәшдә, Гызмејданында кечирдиләр. Бу һәсрәтә, бир дә достлары, ашиналары, гонум-әғрабадан галанлары, һәмзәбанлары көрмәк арзусу гарышырды. Јәјдә Шамаһы бәһиштә чеврилди. Шәһәрин күчә вә базарларында сүртүглу, костјумлу, шлјапалы, пенселеләрин сајы артырды.

Бу јәј да белә иди. Бу јәј Маһмуд әми дә, Оручәлијев Әлчаббар да Шамаһыда динчәлирди. Бу күнкү јығынчаг күндәлик топланышлардан бири, бәлкә даһа вус'әтлиси иди. Сејр үчүн сечдикләри Чухурјурд јахынлығындакы мешәликдә топланмалары баш тутмамышды. Чухурјурд полиси «Бурада топланмаг олмаз»—дејиб гәти етираз етмиш, бир күн әввәл сејр үчүн һазырлыг көрмәјә кедәнләри говуб дағытмышды. Она көрә дә Чәмо вә башга чаванлар, хејли бикейф олмушдулар. Араја јенә дә белә ишләрдә хүсуси сәриштәси, бинакүзарлығы илә мәшһур олан һачы Исмајыл гарышмышды. Онун кәстәриши илә достлар арасында «ираһат-фарағат» адландырдығлары һүсејнәли «Кәбәј» бағында сејр даскаһы һазырламышды.

«Ираһат-фарағат» Һүсејнәли самовар гојур. Насеһлә Әбдүлхалыг әфәнди нәрд атыр, Сәһһәт исә бир кәтилин үстүндә әјләшип индиҗә она чатан түрк гәзет вә мәчмуәләринә бахыр, арабир орадакы јазыларын мәзмуну илә јолдашларыны да таныш едирди. Бу дәфә онун сәһбәтиндә нә исә гәрибә бир мәзmun, бир мәзә, бир киннајә варды. Сәһһәт мәчмуәдән охудуғларына әсасән өз-өзүнә суал верир вә өзү дә чавабыны гајтарыр, бунунла да мәчмуәдә нәдән сәһбәт кетдијини ајдынлашдырырды.

Суал—Түрк әдәбијјатында јенилији ким јарадыб?

Чаваб—Әбдүлһәг Һамид...

Суал—Авропа әдәбијаты нүмајәндәләринин мүгабилине чыхан истә'дадлы шаир ким олуб?

Чаваб—Әбдүлһәг Һамид...

Сонра Сәһһәт суаллары верәр-вәрмәз Сабир, јериндән диз үстә галхыб чаваб верирди: «Һамид, Һамид». Ахырда Сәһһәт она хејли тәч-чүблә бахды вә Сабир дахили бир инчиклијин тә'сири илә деди:

— Һәкимбашы, сәнин тә'лимин вә тәләбинлә от отламағыма бахма (о каһы јемәсинә ишарә едирди). Биз дә бир шеј ганырыг. Амма көрә-сән бу мөһтәрәм, истә'дадлы, маһаншүмул шаири, бир түрк кәндлиси вә ја фәһләси дә ганырмы?

Бу дөфә пәрт олан Һади иди. Достларың неч биринин көзләмәдији һалда о, Һамиди мүдафијә галхмышды. Һади өз әсәрләринин дә халга аялашылан олмадығыны дујур вә бу она дахили бир эзаб верирди. Өзүнү мүдафиә едә билмирди. Амма һәмн дөврәдә Һамид култу о гә-дәр кениш јайылмыш вә мөһкәм иди ки, Һади, бу мүбаһисәнин үстүн-дән сүкутла өтүб кечә билмәзди.

— Агајана мә'лум олсун ки, шаир һәлә бүтүн милләт үчүн јазма-дан әввәл онун зијалысы үчүн јазыр. Зијалы да Һамидә сәчдә едир, чүнки ону анлајыр вә дәрк еләјир.

Сабир достунун көнлүнү гырмаг истәмирди, амма фикриндән дөн-мәк хәјалында да дејилди. Јумшаглыгга чаваб верди:

— Тәкчә зијалылар үчүн јазылан әдәбијат, инчимә мәнән, гар-дашым, мән биләни ән азы өлүмә мөһкүмдур. Бу күн ону зијалылар охујур, сабаһ бүтүн халг өз дилиндә, доғма анасынын дилиндә охујуб өјрәнәндә, бу әрәб вә әчәм дилләриндән мүрәккәб олан эш'ары баша дүшмәјәчәк. Бир халгын бир әдәбијатында ики әдәбијат јаранамаг. Бири ән јүксәк тәбәгәли зијалылар үчүн, о бири дә милләтчүн.

— Мән елә демирәм. Мән гуллуғунуза әрз етмәк истәјирәм ки, һәр бир шаир өз истә'дады даирәсинчә јазыр... Дили дә касыблатмаг ол-маз.

— Јазсын... неч кәсдән ејни дәрәчәдә истә'дад тәләб олунмур. Тә-ләб олунан дил мәсәләсидир. Дилин ајдынлығы мәсәләси. Ахы, милләт үчүн јана-јана јазан шаири милләт баша дүшмәлидир ја јох?

Әзиз гардашым мәнән инчимә. Сән:

Көрүндү мәтләи-үмидимиздән бари-һүрријјәт,
Тәбәссүмризи-истиға'дыр рүхсари-һүрријјәт.

Әсарәт зүлмәти мәстур едәркән вәһһи-афағи,
Үфүгдән доғду накаһ шәмси-пәртөвбари-һүрријјәт,

дејәндә, сәнин ојатмаг истәдијин милләтин фәһләси, кәнтчиси бурдаки «көрүндү» вә «доғду» сөзләриндән башга, бир кәлмә дә баша дүшмәјир. Одур ки, мән дә дејирәм:

Јетәр чаным, чәкил кет, етмә чох тәбхири-һүрријјәт,
Бизим газғанда һәр киз ојнамаз кәфкири-һүрријјәт.

Тәзад о гәдәр ајдын иди ки, отуранлар тәбәссүмләрини күчлә киз-ләтдиләр. Һади чох пәрт олмушду. Өзлүјүндә сәһәриси күнү күскүн көнлүнү дә көтүрүб, Бақыја гајытмағы гәрара алды. Белә дә етди. Сә-һәри көзәл абу һавалы Ширваны тәрк едиб Бақыја јолланды. Инди исә топланышын лап әввәлиндә јаранан белә зиддијјәт, јығыланларын ар-

зусуна ујғун дејилди. Пәртлији арадан көтүрмәк лазым иди. Одур ки, араја Сәмәд аға кирди:

— Достлар,— деди,— неч билирсиз чәнаб Насеһ Ағаәли бәј, Сәд-ријә урус дилиндә нә көзәл бир мәнзум мәктүб јазыб?

Чәмо Бақылан тәзә варид олмушду, ше'рдән хәбәрлар олеа да, јапма бир мараг кестәрди. Ахы, неч бириси достларын арасындаки мүбаһисәнин кәскинләшмәсини истәмирди. Әксинә, бу достлуг даһа да мөһкәмләнмәли вә үмуми дил тапылмалы иди. Бу күн дә мәһз һәмн мәсәләләрдән данышамагдылар. Амма истәһза, дүшмәнчилик тәрзиндә дејил, аялашма тәрзиндә. Одур ки, Чәмо тәләсик сорушду:

— Һансы нәзмдир о?

Сәһһәт күлә-күлә әввәлчә Сабирин јаздығы зарафатјана, һәзлиј-јатлы парчаны охујуб, Ағаәли бәј Насеһни мисраларына кеңди:

Будучи мәрсијәханом, ты драл безбожно,
Положил ты себе денежки в карман, Сәдри!

Всем известно у нас, что ты был мәрсијәхан,
Говори лучше правду, брос обман, Сәдри!

Һамы күлдү. Сәһһәт әләвә олараг деди:

— Достлар, рус дилиндә әруз вәзиндә охујугум вә мәнә мә'лум олан јекәнә нәзм мәһз будур ки, ону да јазмаг шәрәфи Ағаәли бәјә нә-сиб олуб.

Маһмуд әминин кәлдијини көрүнчә һамы ајаға галхды, јашлы да, чаван да. Ким исә һадисәни Маһмуд әмијә изаһа башлады. Насеһ үзүнү Чәмоја тутду:

— Чәмо, о тары көтүр, бизим үчүн бир раст чал, фејз алаг...

Маһмуд әмидән, Сабирдән вә дикәр јашлылардан утанса да, Чәмо, језнәсинин сөзүнү јерә сала билмәзди, һәм дә мәчлис мәһз зөвг-сәфа ады илә топланмышды. Мусиги сәси кәлмәсәјди, бурада топлашанла-рын башынын үстүнү, «кирдәвој Сәмид» алачаг, «Ағалар, инчимәјин, мән фәрман гулујам, топлашмаг јарамаз» дејәчәкди.

Растын сәдалары әләмә јайылмаға башлајанда, һамы отурдуғу јердә мүтәккә, дөшәкчә вә ја садәчә јам-јашыл отлара дирсәкләниб, сүкут ичиндә динләмәјә башлады.

Мусиги давам етдикчә, арабир кечикән мүәллимләрдән бә'зиси кә-лир, сәссизчә достларла саламлашыб отурур вә гулаг асмаға башла-јырды. Бә'зән Ағаәли бәј, ја бир башгасы, муғамын бир сыра јерлә-риндә додагалты, бала-бала зүмзүмә едирди. Охунан Фүзулинин, Сеј-јидин гәзәлләри иди.

Муғам гуртаранда «Ираһат-фарағат» Һүсејнәли чајын һазыр ол-дуғуну хәбәр верди. Чај досткаһы ортаја кәләндә топлашанларын һа-мысы мәчлиسدә даирә вуруб отурду. Сәһбәтә биринчи Сәһһәт баш-лады:

— Мәгсәдимизи ајры-ајрылыгга һәр бириниз билирсиниз, аға-лар! Бир китабхана илә гәрәәтхана ачмаг нијјәтиндәјик. Бу мәгсәдлә чәнаб Ағаәли бәј өз шәхси китабларындан 150 әдәдини кәләчәк китаб-хананың бунөврәсини гојмаг үчүн тәғдим етмәјә һазырдыр. Бу башла-ғыч үчүн һамымыз она миннәтдарыг. Амма өзүнүз билирсиниз ки, бу аздыр. Бина тутмалыыг, кирајә һаггы лазымдыр. Гәзет вә мәчмуәләр јаздырмалыыг, бүтүн бунлар пул истәјир. Сонра бу гәрәәтханә вә ки-табхананы идарә едән, орада сәлиг-саһман, тәмизлик јарадан адам-лар, нөвбә чәкән, мәсләһәт верән зијалылар лазымдыр. Бу да бәлли. Мән белә билирәм ки, бу чүр хејир иш үчүн, әл ачыб ианә топламагга,

чох аз бир шеј элдә едәчәјик. Бујурун, сөз вә мәсләһәт сизиндир.
Маһмуд әми өзүнә мөхсус бир тәмкин вә сакитликлә сөзә башлады:

— Дејир күнләрин бириндә мәрһум һачы Сејид Әзим Ширвани бир мәчлисдә имниш, мәктәбдән, маарифдән данышырлар. Елә һәр күн данышырлармыш, бир шеј еләмирләрмиш. Бир күн шанрдән суал еләјирләр:

— Һә, һачы, нечә кедир мәктәб ишләри, нејләјирләр?

Чаваб верир:

— Отурдулар, данышдылар, дурдулар.

Јә'ни демәк истәјир ки, мүсәлманчылыг олду, данышдылар, дағылышдылар,—һеч нә еләмәдиләр. Сабир әфәнди нә дејиб:

Бир сүрү бошбогазыг һејварәлик адәтимиз.

Јахуд

Чырманырыг кечмәјә чај кәлмәмиш,
Башлајырыг гызмаға јәј кәлмәмиш,
Сөз веририк инди, бир ај кәлмәмиш,
Аста гачыб дүртүлүрүк хәлвәтә,
Ким нә дејәр биздә олан гејрәтә?

Елә едәк ки, бизим дә башладығымыз, бу мисаллыларын ишиндә олмасын; сөз вердик, иш өһдәјә көтүрдүк,—ону да јеринә јетирәк.

Бә'зиләри Сабир ше'риндәки истәһзаны көзәл анлајыр, гәмчы зәрбәсини һара вә кимә вурулдуғуну дәрк едир вә зәрбәләрин сәррастлығына һејранлыгга күлүмсәјиб динләјирдиләр. Һәрә өз ибрәт пајыны көтүрүрдү. Маһмуд әми исә сөзүнә давамла дејирди:

— Мән дә, Ағаәли бәј чәнаблары кими, өз шәхси китабханамдан бир мигдар китаб верә биләрәм. Буну мәнчә зијалылардан һеч бириси музајигә еләмәз. Китаб топламаг иши асандыр. Галды пул. Һәрәмиз бир мигдар верәчәјик, буна да сөз ола билмәз. Амма мән биләни нанәдән дә тамамилә үз чевирмәк дүз дејил. Чүнки елә тәрәггипәрвәр, маарифдост тачирләримиз, әснафымыз вар ки, онлар да бәгәдри-мәгдур көмәк көстәрәрләр. Мән биләни белә лазымдыр. Русијадакы вә Бақыдакы хејријә чәмијјәтләринин иш үсулундан истифадә етмәк мәсләһәтдир. Мәсәлән: онлар белә һалларда шәрг концертләри, театр тамашалары тәшкил еләјирләр. Јығылан мәбләг, мәсарифи өдәдикдән сонра, галаны верилир чәмијјәт тәрәфиндән сечилән комисјанын ихтијарына гојулур банка вә кәрәк оlanda истифадә олунур. Русијанын мәркәз шәһәрләриндә — Петербургда, Москвада, елә бизим Бақыда белә хејријә чәмијјәтләринин олдуғуну билмәмиш дејилсиниз. Бә'зиләримиз һәтта Бақы хејријә чәмијјәтләриндә иштирак едиб дә. Нечә билриси?

Јығыланлар адәтинә рәғмән бу дәфә хејли узун данышмыш олан Маһмуд әмини диггәтлә динләјирди. Намысы да онунла разылашырды. Амма театр вермәк үчүн бурада гүввә тапылачагдымы?

Һачы Исмајыл Вејсов сөзә башлады:

— Чох көзәл фикирди. Ианә дә топлајаг, нә олар. Истәјәнин бир үзү гарады, вермәјәнин ики үзү. Галды нә тамаша вермәк мәсәләси. Мән биләни бурада, Шамаһыда сејрләр дәб олдуғундан, концерт о гәдәр дә тамашачы топламаз. Ширванлылар тәзәлик алудәсиди. Кәлин елә китабхана-гираәтхана кими јени иши, башга бир јени ишлә—театр тамашасы вермәк ишилә башлајаг. О да елә бир нөв тәрәфимиздән бүвөврә олсун. Мән Бақыда оlanda чәнаб Вәзировун «Јағышдан чыхдыг, јағмура дүшдүк» мәзнәкәсини көрмүшәм. Чох маратлы вә чох дә бамәзәди. Бизим түччарын, әснафын да мөзәғнына ујғун кәләр. Мәс-

ләһәт билсәниз, ону тамашаја гојаг. Театр үчүн бина кирајә еләмәк мөним өһдәмә. Чүмә мәсчидиндән јухарыда Һачы карвансарасынын үс-түндәки бина чох јахшыды. Ону кирајә еләрәм.

Сәмәд аға севинчлә дилләнди:

— Һә јахшы олду. Мән дә өмрүмдә бир дәфә артистлик еләрәм. Јахшы, бәс бу тамашаны ким һазырлајамаг?

Чәмә илә јанашы отурмуш Әшрәф сөз истәди. Бурада отуранлардан һеч кәс онун пешәкар ингилабчы олдуғуну, Тифлисдән дә, Бақыдан да мөһз «Һүммәт» тәшкилатынын тапшырығы илә бура кәлиб, Әһмәд Гаразадә вә башга болшевикләрлә әлағәдә, бирликдә кизли иш апардығыны билмирди. Заһирдә о да дикәр Ширван зијалылары кими јајы Шамаһыда истираһәт етмәјә кәлмишди. Әшрәф Јүзбашовун бир заман Тифлис театрлары илә әлағәдар олдуғуну биләнләр вар идисә дә, инди бу фикир һеч кимин јадына дүшмүрдү. «Чох көзәл олду, заһирдә нә илә исә башым гарышар, әләвә көз-гулагдан да узаг оларыг»—дејә дүшүндү вә ичазә алыб сөзә башлады:

— Ағалар, ичазәнизлә театр мәсәләсини мән өз өһдәмә көтүрүрәм. Мөним бу сәһәдә бир гәдәр тәчрүбәм вар. Тифлис һәвәскарлары илә хејли тамашаларда иштирак етмишәм. Вәзиров чәнабларынын да «Јағышдан чыхдыг, јағмура дүшдүк» комедијасына бәләдәм. Заһирдә сижәсәтлә әлағәси олмајан бир әсәрдир. Һөкүмәтдән ојнамаг үчүн «мәишәт мәзнәкәси» үнваны илә ичазә алмаг да асан олар. Галды тәкчә бина аздыр. Бурада пал-палтар лазым олачаг. Әлбәттә, ев әшјасы вә киши палтарларыны нәзәрдә тутмурам. Буналары јығылан әшхасын һамысы, өз евиндән мүвәггәти истифадә үчүн верәр. Амма орада иштирак едән арвадлар үчүн дә либас лазымдыр. Дилбәр ханым, гызы вә гул-лугчу Јетәр үчүн үч дәст зәнен палтары лазым олачаг. Бир бу чәтинлик. Икинчи дә арвад ролларында чыхыш етмәк үчүн үч нәфәр чаванкәрәкдир. Мән сөзүмү битирдим.

Сабир сөз истәди:

— Гардашлар, мәсәл вар, ки, мешәјә кирән ајыдан горхмаз. Неј-нәјәк, һәрәмиз бир нөв илә бу пал-палтары өз ев әһлимиздән бир кечәлијә чырпышдыраыг.

Һамы күлдүсә дә, мәсәләнин чәтинлијини анлајырдылар. Зијалы да олса, гәдим, гәрибә, олдугча әзаблы бир фикир һеч бирисинә раһатлыг вермирди: «Арвадлардан һансы разы олачаг ки, онун либасыны бир кечәлијә дә олса јад киши хејлағы кејиб, ојун чыхартсын, өзкә кишиләрин габағында нүмајиш етдирсин? Һәлә бу чәтинликдән өтәндә, ким разы олачаг ки, Шамаһы кими бир јердә әлә салынмагдан горхмајыб арвад палтары кејсин вә сабаһ базар авараларынын онун ардынча дүшүб шүшәки чалмасындан горхмасын?». Һачы Исмајыл деди:

— Сабир әфәнди һағлыдыр, бу палтары бир тәһәр өтүшдүрәрик. Чәнаб Әшрәф бәј, инди ки, беләди, онда сөһбәт елә нәгд јахшыды. Ким кимин ролуну ојнајамаг, бурадача бөл ки, һәр киши өз ишини инди-дән билсин. Өзүнә пал-палтар да тәдарүк еләсин. Дејәчәји сөзләри дә јазыб өзү үчүн әзбәрләсин. Инди сизә китаб лазымды?

— Һә олар,—дејә Әшрәф Јүзбашов чаваб верди.—Јох бу саат китаб лазым дејил. Мән һафизәмдән ордакы роллары билирәм. Әзбәрдәи сајарам. Һачы Гәнбәр ролуну мән ифа едәрәм. Онун досту Һачы Салман...

Сәмәд аға јенә дә севинчәк дилләнди:

— О мән! Өмрүмдә һеч олмаса гојун бир дәфә Һачы олум. Бәлкә ајағы дүшәркәли олду, елә јаланпышдан јох, доғрупышдан һача кетдим...

Вэзијәтин чиддилијинә бахмајараг һамы күлүмсәди. Әшрәф давам етди:

— Олсун. Күчүнүз чатса, иштиракчы да аз олса, ахыр пәрдәдә Молла Сәфи ролуну да көтүрә биләрсиниз.

— Јох ашна, моллаларла арам јохду, онсуз да буну билирләр. Инди һалә бир тағлыдларыны да чыхартсам, онда лал сапанд даваасына чыхарыг.

— Нејнәк, о молла Сәфи дә мән, — дејә мүүллимләрден бири дилләнди.

— Гуллуғчу Јетәри мәним достум Әһмәд ојнар; һачынын арвады Дилбәри ким көтүрүр.

Мәчлисә сүкут чөкдү. Фәдакар лазым иди, әсил фәдакар... Нәһајәт белә бир фәдакар тапылды, Чәмо бәј гызара-гызара деди:

— Билмирәм әһдәсиндән кәлә билләмми?

Әшрәф раһат бир нәфәс алыб деди:

— Архајын олу, кәләрсиз. Сөз верирәм ки, гадын ролларында чыхыш едән чәнаблары елә гримләјим вә кәләҗајы илә үз-көзләрини елә сарыјым ки, гаракуруһдан бири дә јетик ола билмәсин. Өз арамыздан сөз чыхмаса, кимсә билмәсин.

— Ондан архајын олу.

Буз сынмышды. Сонрақы роллар асанлыгла бөлүндү. Гәрарлашдылар ки, күнү сабаһ Әшрәфин дүшдүјү мәнзилдә топлашыб, китаб үзүндән ролларыны көчүрсүнләр.

Билет вурдуруб, афиша јаздырмаг вә билетләри сатмаг, инә топламаг иш дә чаван мүүллимләр арасында бөлүнүб пәјлашдырылды. Вәзифә бөлкүсү гуртардыгдан сонра Маһмуд бәј Маһмудбәјов јенә сөз истәди вә деди:

— Чәнаблар, мән тәклиф едирәм ки, үч нәфәрдән ибарәт бир комиссия тәшкил едәк. Ирәлидә дедијим кими, вүсул олан пуллары онлара тапшырыг. Мәсәлән, мән мәсләһәт көрүрәм ки, бу комиссиянын сәдри Мирзә Аббасгулу Сәһһәт, үзвләри дә Агаәли Насеһ әфәнди вә чәнаб һачы Исмајыл Вејсов олсун. Нечә билирсиз?

Маһмуд әминин тәклифи бир сәслә гәбул олуңду.

Мүүллимләрден бири деди:

— Пәрдә ачылмамышдан әввәл јахшы оларды ки, елмә, маарифә даир бир ше'р хорнан охунајды.

— Өзү дә буну ушаглар охујајды...

— Буну кимә һәвалә еләјәк?

Бајагдан бәри сусуб отурмуш Сабир, әлиндәки кағызә нә исә гејд едиб, јазыны Маһмуд әмијә узатды вә дилләнди:

— Мәсләһәт көрсәниз, мәним шакирдләрим һәмин бу нәзми хорнан охујарлар. Бу да башладығымыз ишә мәним гүввәм чатан көмәјим...

Маһмуд әми кағызә јазылмыш нәзми әввәлчә үрәјиндә, сонра да учадан отуранлар үчүн охуду:

Елмин иззәти пәјдар олу,

Чәһлин никбәти чаншикар олу.

Һәр кәс елм охур, бәхтијар олу,

Милләт елм илә сәрәфраз олу.

— Чох көзәл.

— Афәрин, елә гәрәәтхана кими елм очағынын ачылмасы мүнәсибәти илә, ушаглара бундан көзәл бир шеј охутмаг мүмкүн дә дејил.

— Демәли, Сабир әфәндиин тәклифи дә гәбул олуңду. Оун «Мәктәби-үммид»инин чочуглары тамашадан әввәл, пәрдәнин далысында дуруб, бу нәзми хорла охујачаглар. Сабир әфәнди ушаглары һазырламаг, ше'ри әзбәрләтмәк зәһмәтини өзү чәкәр вә зәнн едирәм ки, лазыми биһакүзарлыгда да олар.

— Баш үстә.

Мәчлис давам едирди. Инди артыг «Ираһат-фарағат» һүсејнәли, чаванларын көмәји илә сүфрәјә кабаб кәтирирди. Сәһбәт јени дәрсликләр барәсиндә, Маһмуд әминин Сәһһәтлә бирликдә тәртибә башладығы «Јени мәктәб» китабындан кедирди. Тәһсилчә һәким олан Сәһһәт дәрелијә анатомија, тәбиәт, чографија кими елмләр һаггында мәлүмәт дахил етмәји мәсләһәт көрүр, рус әдәбијјатындан Крылов, Пушкин, Лермонтов, Туркенеv, Толстојла јанашы Азәрбајҗан шаирләринә кениш јер вермәји лазым билир вә Маһмуд әми, Сабирдән һәмин китаба дахил етмәк үчүн ше'р, ушаг мәнзүмәләри јазмағы хаһиш едирди.

Сәһһәт дејирди:

— Маһмуд әми дә, чәнаб Агаәли бәј дә, мәктублары илә бизә доғру јол көстәрән Көчәрли чәнаблары да һаглыдыр. Биз рус әдәбијјатындан чох шеј өјрәнмәлијик. Үрфан күнәшидир бизим үчүн. Биз дүңја мигјасына мәнз бу әдәбијјатын көмәклији илә чыха биләрик. Одур ки, баҗардыгча мән бу әдәбијјатын көзәл нүмунәләрини тәрчүмә едирәм. Гәләм достларыма да һәм охумағы, һәм дә тәрчүмә етмәји мәсләһәт билирәм. Гој ушагларымыз өз доғма ана дилләриндә Пушкинин, Лермонтовун, Крыловун вә башгаларынын әсәрләрини охуја билсинләр. Бөјүјүб рус дилинә ашина оландан сонра, дүңја милләтләринин галай әдәбијјатыны да өзләри охујарлар. Биз о дәрјадан аз бир мигдары илә онлары таныш еләјә биләрик. Сејјиди унутмајаг. Бу барәдә о чох көзәл дејиб вә бизә рәһбәр олуб.

Маһмуд әми Сәһһәтин сөзләрини хүсуси бир фәрәһлә дилләјирди. Деди:

— Агалар, Сәһһәт чәнаблары дүз бујурур. Оун өзү бу саһәдә артыг хејли иш көрүб. Крыловдан, Пушкиндән, Лермонтовдан вә дикәр, «үрфан күнәши» адландырдығы шүәранын әсәрләриндән хејли көзәл тәрчүмәләр едиб. Гајәт дә хошума кәлди. Кәлин хаһиш едәк Мирзә Аббасгулу хүсуси бир илһамла Пушкиндән тәрчүмә етдији «Гафгаз» ше'рини бизә охусун.

Һамы бу тәклифә гошулду:

— Охусун...

— Хаһиш едирик...

— Бујурсун...

Ше'р охујаркән өмрүндә дәфтәрә-бајаза мүрачнәт етмәјән, мәнзүмәләри даима, мүтләг һафизәси сәјәсиндә әзбәрдән охујан Сәһһәт, сүкут бәрпа олуңча бөјүк бир бәләгәтлә охумаға башлады:

Гафгаз алтымдадыр, ән мүдһиш олан зирвәдә мән,

Тутмушам тәк, учурум, гарлы дағ үстүндә гәрар.

Гарагуш учмаға галхарса узаг бир төпәдән,

Нә гәдәр јүксәк учарса, јенә дөврәмдә учар.

Шаир-мүтәрчим охуудуғча үрәкләр фәрәһ һиссилә долурду. Онларын отурдуғлары мөвге дә санки Пушкинин тәсвир етдији јерләрдән бири иди. Вәтәнин көзәлликләрини белә бир мәфтунлугла тәрәннүм едән шаирә миннәтдарлыг вә бу шаиранә дијарда нәшвү нүма тапдыгларындан бөјүк бир гүрур һисси көксләринә сығмырды. Онлара елә кәлди ки, чылпаг гајаларла дөјүшән, дар гәфәсә сығмајан чај дејил,

мәһз еһамла дежилмиш инсанлардыр. Бу инсанлардан бир гисми дә мәһз онлардыр, иәмијјәтдәки гара гүввәләрә—чылпаг гајалара гаршы чарпышмаға һазырлашырлар.

Сәһһәт ше'ри битирди. Дәрһал алгыш сәсләри әтрафа јајылды. Һамы тәрчүмәјә мәфтун олмуш, ону бәјәнмишиди. Бүтүн зијалылар Сәһһәти тә'рифләјир, «әһсән» дејирдиләр.

Гәрар гојулду ки, ианә топламаг вә билет сатмаг јолу илә пул жығылдыгдан сонра, һансы гәзет вә мәчмуәләрә абунә јазылмаг, гәрәәтхана үчүн биһа кирајә етмәк вә дикәр мәсәләләрин мүзакирәсиндән өтәри бир дә жығылсынлар. Буһунла да, бинакүзарлыг мәчлисн баша чатды. Һамыда бөјүк бир руһ жүксәклији варды. Елә бил арзусунда олдуғлары азадлыг күнәшинин үзүнү бирчә ан көрмүш, «Һүријјәт пәрисн» илә бирчә дәфә саламлашмышдылар.

...Гәрәәтхананын биһасы һәлә бир нечә күн бундан әввәл сәлигә саһманә салынмыш, ағардылмыш, дөшәмәси јујулуб силинмиш, ичәринә узунсов мизләр, күрсүләр гојулмушду. Мизләрин үстүнә өртүкләр салынмыш, абунә илә алынған илк гәзет вә мәчмуәләр дүзүлмүшдү. Отағын баш тәрәфиндә мәсләһәтчи вә нәзарәтчи үчүн хүсуси миз, мүрәккәб вә гәләм гојулмушду. Икинчи отаг китабхана үчүн әрҗылмышды. Бурадакы гәфәсәләрә сәлигә илә Ағаәли бәј Насеһин вә башга зијалыларын һәдијјә етдикләри Азәрбајҗан, рус, фарс, түрк вә әрәб диләриндә мүхтәлиф китаблар жығылмышды.

Гәрәәтхананын ачылышы күнортаја гәрарлашдырылмышды. Һәлә индидән биһанын өнү хејли гәләбәлик иди.

Сәһһәтин вүчудуну хош бир һәјәчан гапламышды. Һамы ешитсин дејә, учадан данышмаға башлады:

— Бу күн Ширванын тарихиндә чох шәрәфли бир күндүр. Шајани-диггәт бир күндүр. Гәдим бир тарихә, күчлү бир әдәбијјата, бөјүк үдәба силсиләсинә малик олан дијарымызын ады, ән гәдим дөврләрдән мэдәнијјәт, елм вә әдәб мәнбәји кими таныныб. Амма тәссүфләр өлсун ки, биз өз сәләфләримизә лајиг елмү әдәб саһиби ола билмәмишик. Чәһаләт көзләримизи, гулагларымызы елә бағлајыб ки, ушағларымызы тәдрис, мәктәб әвәзинә чәһаләтдә сахламағы үстүн тутуруг. Инди дөвләти-әлијјәнин вә бир нечә гејрәтмәнд маариф достларынын көмәји вә халгымызын мәнәфејини дүшүнән бир нечә түччарын вердији ианәләрин сәјәсиндә, бир гәрәәтхана вә китабхана тә'сис едә билмишик. Инсан үчүн мә'рифәт вә ибрәт мәнбәји олан китабларыны һөрмәтли зијалыларымыз кәтириб бу китабханаја жығыблар ки, кәлиб охујасыз. Бурада алдығымыз руси вә өз ана дилимиздә олан гәзетә вә мәчмуәләрдән истифадә едәсиниз. Урфан күнәши олан бир әдәбијјатын, дунјаја пушкинләр, лермонтовлар, гоголлар, салтыковлар бәхш едән бир халгын нәзмү нәсри илә таныш оласыз. Бу зијалылар, милләтин һәгиги ашиғләридир, онлар бу әмәји сизин јолунузда чәкирләр, тәкфир вә һәдәләрдән горхмадан милләтин инкишафы јолунда чанү дилдән чалышырлар. Төһмәт вә нифрәтләрә мә'руз галырлар. Амма гапы-гапы кәзиб балаларынызы мәктәбә дә'вәт едән мүәллимләр, өз мәсләкләриндә кәмәли-сәбаги-әзим илә әлләшиб-вуршурлар ки, севкили милләтин габаға кетмәјинә, дунјанын башга милләтләринин чәркәсинә чымағына ианл олсунлар. Онлар бурада да бимүзд, бикөмәк ишләјәчәкләр. Өз гијмәтли вахтларыны бурада кечирәчәк, сизә хидмәт едәчәкләр. «Кәлин, охујун, билмәдикләринизи сорушун, өјрәнин» — дејәчәк-

ләр. Инди гејрәт вә нөвбәт сизиндир. Инди өз сөзүнүзү сиз демәли-синиз.

Арабир сәси тутулур, риггәтә кәлирди. Онун һәрарәтли сөзләрини динләјән зијалыларын да көзләри јашармышды. Мәктәб шакирдләри севимли Сәһһәтин сөзләрини аһәнруба кими өзләринә пәкир, көзләрини бир ан онун додағларындан ајырмадан, һәр сөзүнү диггәтлә динләјирдиләр.

Сәһһәт гуртаранда алгышлар курлады. «Сөз Мирзә Әләкбәр Сәбирә верилир» дејиләндә зијалылар һамысы ону алгышла гаршылады. Сәбир даим утанчаг, тәвәзәкар симасы илә мәчлисн сәдринә бахды. Әјнинә гара сәтин архалығын үстүндән гара чуха кејмишиди. Башында гара Бухара папаг, ајағларында һүндүрдабан башмағлар вар иди. Зәиф чүссәси илә Сәһһәтә бәнзәсә дә, үзүнүн ранки Сәһһәтин чәһраји чәһра-синән хејли сечилрди. Шаир хәстә иди вә бу тәзә башламыш хәстәлик ону хејли үзүрдү. Јорғун әлләринин зәиф һәрәкәтилә әлини чухасынын чибинә салды, чиб дәфтәрчәсини чыхарды вә сакит сәслә охумаға башлады. Ше'рдә елмин фәзиләтиндән бәһс едилрди.

...Гәрәәтхана ики ил давам етди... Ики ил! Бәлкә бир аз артыг... Бу мүддәтлә зијалылар тәмәннасыз олараг, бурада нөвбә чәкиб, арзу елә-јәиләрә гәзет, китаб вә лазыми мәсләһәтләр вердиләр. Ики ил сонра, Шамахыја гәза рәиси Коломијтсевин әвәзинә Жупрански кәлди вә Ширван зијалыларынын гара күнләри башланды. Гәрәәтхана да, китабхана да бағланды. Бу мэдәнијјәт очағынын чаны олан Сәһһәтин евиндә ахтарышлар кетди. Чох чәкмәди Сәбир, бир аз сонра Насеһ дунјаны тәрк етди, Чәмо башыны көтүрүб Бакија гачды.

Бәс биз нијә прәли гачырыг?.. Сәбр един, гој һадисәләр өз ахыны илә кетсин. Бу күн ки, Ширван зијалыларынын бајрамыдыр. Гара күнләрдән данышмаға дәјмәз. Бир көрүн үзләрдә нечә дә әсил севинч, көзләрдә һәгиги фәрәһ парлајыр!

АЈ ИШЫҒЫНДА

Һачы Исмајыл Вејсовун дүзәлтдији гонағлығларын һәминә үстү олмазды. Һачы сејр үчүн ән һичра, ән мәнзәрәли јерләр тапмагда уста иди. Бу дәфә дә елә. Дәдә Күнәш мешәсиндә, дағларын арасында, әтрафы сых ағачлыгла өртүлү тала елә бил ки, мәһз шаирләр, әдибләр, зөвг әһли мусигчиләрин сејрә чыхмасы үчүн јаранмышды. Тала һәр тәрәфдән јүксәк тәпәләрлә әһатә олунмушду, әсрлик ағачлар гол-бу-дағларыны мави көјләрә галдырмыш, инсан гәлби, хәјалы кими учалмыш, фүрузеји гүббәнин кәнарларында јашыл јарпағлардан инчә нахышлар ачылмышды. Јер јам-јашыл отларла өртүлмүш, елә бил сејрә кәләнләрин ајағы алтына тәбиәт јашыл мәхмәрдән ири бир халы салмышды. Һачынын тапшырыгы илә, бу јашыл халынын еһтишамы позулмасын дејә, очағлар јердә дејил, мәхсуси кәтирилмиш мангаларда дүзәлдилмишиди. Мангал вә күрәләрдә көмүр гызарырды. Алты ајлыг гузуларын әтиндән чәкилмиш кабабын иштаһ ачан әгри әтрафа јајылмышды.

— Ағалар бујурсун!..

Ағалара эләвә тәклиф лазым дејилди. Һамы сүфрә башына чәм олмуш вә Һачынын мәнәрәтлә һазырлатдығы јемәкләри јемишдиләр. Инди һәрә бир тәрәфдә кәзир нә ахшамын дүшмәсилә гајытмаг лазым олдуғуну дүшүндүкчә тәссүфләнир, бу көзәл таладан ајрылмаг истәмирди. Һамынын гәлбиндән бир арзу кечирди: Каш бурада кечәләјә идик! Илк дәфә бу чүмлә мәһз Сәһһәтин дилинә кәлди:

— Һеч кетмәјә көнлүм јохдур, сизн билмирәм, Дәдә Күнәш мәни елә чәзб еләјиб ки... Күнбатаны Бүлөвдаш мешәси, дөшү Улдуз мешә-

си... елэ чөкиб ки, мөни, һеч кетмәјим кәлмир...

— Мөним дә...

Һачы достларының хәһишини рәдд етмәди:

— Нә дејирәм ки... Мән дә сизин кими. Кедәк дејирсиз, кедәк; галмаг мејлиниз варса—галаг... Чәтин мәсәлә дејил...

Һамының гәлбиндә бир севинч парлады. Инди бу гәрардан бир нечә саат кечмишди. Гава гаралмаға, он беш кечәлик ај көјдә көрүмәјә башламышды. Дәдә Күнәш мешәси әсрарәнкиз сәсләр, көлкәләрлә долурду. Күндүз гушлары јуваларына чәкилмиш, мешәнин әбәди нәғмакарлары сусмуш, јерләрини кечә гушларына вермишди. Ајдын сәмада ај, океанын мави суларында үзән дәјирми, парлаг гызыл бир күррә кими үзүрдү, әтрафы гызылы нура гәрг едирди. Һәрә бир тәрәфә чәкилмишди. Күрәләрин үстүндә чајданлар чызылдајыр; күрәләрин јанында, јерә басдырылмыш дәстәјин үстүндә мөш'әл јанырды. Бәзи ағачларын көвдәсинә бәнд едилмиш фәнәрләр мејданчаны ишыгландырыды. Таладан аз о јанда исә ишыг һөкмранлығы ајын әлиндә иди.

Гармончу Сәфәр, таланын ортасына салынмыш палазын үстүндә отуруб көзләјирди. Һачының хәһиши илә Сејид, ахшамын тәрәвәтини бир гәдәр дә артырмаг үчүн охумаға һазырлашырды. Тар чалан јох иди. Сејид бу күн гармонун мүшәјәтилә охумушду. Инди дә Чәмо, дәфи мангаллардан биринин көзәрәб үстүндә гыздырыб Сејидә верди. Сәфәр гәлбинә долан гәрибә бир илһам вә һәвәслә чаркаһ башлады... Аз сонра Сејидин сәси дә бу ахан тәрәнәләрә гарышды... Кетмә, кетмә!.. Дајан! Һара кедирсән, әзиз шаир? Мән сәнинләјәм... Еј гәлби вәтән мәнәббәтнән дә јоғрулмуш инчә шаир... Кетмә, дајан!..

...Таладан кәнарда, ај ишығында сејрә далмыш Сәһһәт ајаг сахлады... Кимдир ону чағыран? Бу сәсләр тәкчә онуму дә'вәт едир, бу сәсләр бирчә онуму чағырыр?.. Јохса, бир аз аралыда ағачлар арасында архасыны бөјүк бир говағын көвдәсинә сөјкәјиб дурмуш Сабирими чағырыр?... Сәһһәт ајаг сахлады, чижини о бири тәрәфдән досту сөјкәнәи говаға сөјкәди... Хәјала далды... Сәсләр... нәвалар... Сиз нә е'чазкарсыныз!.. Сиздә нә бөјүк гүввә вар, еј нәрмин сәдалар!.. Шаирлик дә, шаирәлик дә, бу фүсункар мешә дә, бу мәфтунедичи мәнзәрә дә сиздәдир, сәсләр, сәдалар... О, дурдуғу јердән араланды. Бирдән көзүнә башга бир сима көрүндү. Гулагларында чаһаркаһын пәрдәләри гәдәр инчә бир гадын сәси чанланмаға башлады. Нә гәдәр кечиб о кечәдән? Бу һичран илләри нә үчүн силиб апарә билмәјиб о ајлы, мәһтаблы кечәни? «Јадындадырмы? Шаирим, јадындадырмы? Онда да беләчә ајлы, мәһтаблы бир кечә иди. Ајын он дөрдү иди... Сиз шаирләр гәрибә мәхлуғсуруз. Итирәндә ахтарыр, бир дүнја сөз јығырсыныз... Тапдынызмы, дилиниз дамағыныза јапшыыр... Нијә даныша билмирдин, Мирзә? Ахы, сән мөни о көрүшә нә чөтинликләрлә чағыртдырмышдын? Әввәлчә евдә көрүшдүк. Амма она һеч көрүш демәк олардымы? Сән гапының о үзүндән, мән пәнчәрәнин арасындан... Накам идик... Һәсрәт идик. Дөврәмиздә бир аләм гаракурһ вар иди. Билсәјдиләр, дүјсәјдиләр... Мөни намәһрәм, «баби» илә көрүшмәкдә тәгсирләндириб, ата-анам дири көзлү јерә басдырарды, тикәм дә тапылмазды... Сән дә ата јурдундан олардын, истәкли ананын өдү партларды... Амма дајыгызлары бу кәләји гурдулар. Мөни евә чағырдылар. Сәнә дә хәбәр еләдиләр... Әввәл гапы, пәнчәрә арасындан көрүшдүк... Амма һеч билмирәм сонра нечә олду ки, һәр икмиз о кимсәсиз һәјәтә чыха билдик?

— Мәкәр бир-бирини истәјәнләрин, бир-биринә чан атанларын гаршысыны алмаг олардымы, мәләјим?

— Олмазды, Мирзә... Далданы јахшы тапмышдыг, јадындадырмы?

— Јадындадыр!

— Унутмамысан ки?

— Һеч унутмаг олармы?

— Көрмүрсән бу күн дә нечә кәлиб дурдун көзләримин өнүндә?

— Кенә дә мән кәлдим...

— Сән мәнән чәсурсан, күчлүсән...

— Јох, сән мәнән еһтијатлысан, тәдбирлисән.

— Булағын башында дурмушдун, сәнә «Һүснү мүчәссәм мәләјим» дедим, күлдүн «назлы никарым» дедим, јенә дә күлдүн, «мән Најыбханымам, Никар кимди?» Әлләрини үзүнә тутдун, елә билдим ајын үзүнү бир парча, о көјдәки булуд алды. Әлләринә тохунуб, булуду ајын үзүндән көтүрә билмәдим: «Идеалым», «севкили јарым» дедим. Бизи сејр едән ај да булуда кирди, һајадан јашынан кәлин кими, сәнин кими...

— Мөним кими!

— Јадындадырмы, о кечә биз һәмағуш, һәмсағәр идик шад... гүсәдән азад... булаг башындакы ағач бизә чәтри-табин иди... Булуздан чыхан ајын нуру јашыл јарпаглар арасындан дүшүрдү... Сәнин үзүнү һәрдән хәфиф ишыгландырырды... Сән бајатыны ондан чәкдин.

— Еләдир, далданы да мән тапмышдым. Һәјәт башында, булаг үстүндәки о чәтирә бәнзәтдијин ағачы да.

— Еј ешгә күнаһ дејән күнаһкар,

Төрк ејләмәзәм мән ол күнаһы.

— Бу гәдәгән олунмуш мејвә ән ширин тәам иди.

— Қаш бир дә, бир дә, һәм дә әбәди...

— Јох, јох, һардајды бизим зәманәмизин чаванларында о бәхт, мәкәр бир аныг көрүш сәадәти сәнә дүнјамызы унутдурмушду? «Унутдурмушду...».

Сәһһәт көнлүндә кедән мүкалимәләрә ше'рлә чаваб верирди:

Һәрчәнд ки, јох имди үмидим о вүсәлә,

Нејлим, кәлирәм нәләјә, дүшдүкчә хәјалә,

Әкси-рүхүн олмуш дили-гәмдидәдә мәнгуш,

Һаша оласан дөври-заман илә фәрамуш.

Кетдинсә дә, кетмәз үрәјимдән гәми-ешгин,

Мәнчә ики дүнјајә дәјәр әләми-ешгин.

Јохдур һәвәсим сәрвү күлү ләләјә сәнсиз,

Бүлбүл кими данм кәлирәм нәләјә сәнсиз...

Сонралар һәмин бу ше'ри хәјалында Најыбханымын тез-тез тәқрар етдији «Јадындамы?» сөзү илә үнванландырды. Елә о заманлар севдији Фүзулинин бир гәзәлини тәрби етмиш. дәрдли, мәнәббәтли гәзәлә өзүнүн дә үсјанкар, дин тәәссүбүнә гаршы үсјанкар мисраларыны әләвә едиб јазмышды:

Ешг икәң рузи-әзәл килгәти-аләм сәбәби,

Ваизин хәлги нәдир нәһји дәмәдәм сәбәби?

«Олса мәнбубларын ешги чәһәннәм сәбәби,

Һүрү гылманы галыр кәндисинә ризванын».

Инди исә шаир хәјалында гызын шәкли каһ шад хүррәм—о кечәки кими, каһ да мәј'ус дәрдли-гүссәли чилвәләнирди. Арабир дајысы гызы Шәмсанын сөзләри гулагларында чынлајырды: «Гојардылармы, биби-оғлу, һеч елә шеј олардымы, Һачы Абдулхалыг әлгәсәнниләр арасында ән һөрмәтли бир киши иди, о һеч разы оларды ки, гызы сәнә кетсин?

«Сәнин шиәлијин бир јана, һәлә агзыкөјчәкләр, ыраг-ыраг, сәнә бабы да дејир».

Бәли,—дејә шаир дүшүндү:

Тәкфир олунур бу әсри-һазир
һәр ким ки, ола әдибу шаир.

Шәмса исә һәлә дә онун хәјалында данышырды: «Биби оғлу, дүдү, һачы ону чох јахшы, варлы-һаллы јерә вериб. Ај парчасы кими оғлу да олуб, амма һеч үзү күлмүр. Һәр мәни көрәндә көзләри гырхачар чамы кими долур. Ахы, сизин бир-биринизи истәмәјинизи бирчә мән билирдим. Дәрдинизи бирчә мән билирдим... Каш һеч мән дә билмәјә идим, биби оғлу, о бәдбәхт гызы һәр көрәндә чијәрим гана дөнүр... Дејир: Шәмса, Шәмса, көрәсән биздән дә бу тәәссүбкешлијин јох олдуғуну көрән бәхтәвәр олачаг? Мәним өмрүм чатмаз, амма каш ки, балаларымыз көрәјди...».

Сәһһәт јаныглы бир аһ чәкди:

Вәгта ки, кечәр бу лејли-зүлмәт...
Ишраг едәр әхтәри-һәгигәт,
Елм илә зијаланар бу милләт.
Галхар бу тәәссүбү чәһаләт.
Сурәт һамы руһ олар мәани,
Аләм һамы ешиг олар, мәһәббәт...
Еј дәрк едән ол көзәл зәмани,
Ғыллам сәнә иштә бир вәсијјәт:
Јад ет мәни гајалар, јад ет...

Ғыз исә һүзилү, накам мәһәббәти көзләриндә гарымыш бахышларыны она дикиб дурмуш, титрәк додагларыјла Сарыторпаг шикәстәси пычылдајырды:

Шамаһы базарымыш,
Мирзәләр јазарымыш,
Нә думан вар, нә дә чән,
Јар-јардан азарымыш...

Думан да вар, чән дә... Көзәлим, назлы мөләјим. О думан, о чән сәни мәнән, мәни сәнән ајыран тәәссүбдүр...

Әввәли рәхшан, хәндан, индиси бу гәдәр пәришан кечәмдә сәнә, сәнин кәләчәк нәслинә анд ичир, гәсәм едирәм, көзәлим; бүтүн вар олан гүввәми сәрф едәчәјәм, вәтән вә милләтимин сәадәти, чәһаләт вә тәәссүбүн мәһв олунмасы уғрунда чалышачағам. Сәнә анд ичир, гәсәм јад едирәм, мәним идеалым, назлы мөләјим!

Гәсәмлә бирликдә санки шаирин чијинләриндән ағыр бир јүк көтүрүлмүшдү. Лакин бирдән онун јүнкүлләшмиш чијинләринә бир ағырлыг чөкдү. Гаһрылды, бу ону гучаглајан Вејсов иди:

— Дост, достлары гојуб гачмаг сәнә јарашмыр...

Сәһһәтин гәлбиндән, хәјалларына сон нөгтәсини гојан бир аһ голду:

— Гачмамышам, хәјала далмышдым... Меһтаб мәни узаглара апарды...

— Бәс онда аһ нә үчүн?

— Бәлкә дә чаһаркаһ... чәнаб Сејидин сәсиндәки һүзи... јох, дүзү-нү сорушсан, сәбәбини дејә билмәјәчәјәм...

Һачы Исмајыл күлүмсәди:

— Нә олар, демә, анчаг шән сүфрәмиздә шәнләнмәјини арзулајырыг.

— Бәли, шаир јахшы дејиб:

Бәр мәчлисә-ход раһ мәдеһ һәмчу мәнира,
К әфсорде дел әсфорде конәд әнчомәнира*

— Нә данышырсан, сән һеч мәчлисә кәдәр кәтирә биләрсән? Өзүн билирсән ки, чүмләмиз сәнин мәзмунлу һекајәтләринин, мәналы сәһбәтләринин вәләһү һејраныјыг... Көр бир һа! Мән дә нәзмән данышмаға башладаым ки!..

Күлә-күлә мәчлисә јахынлашдылар. Инди Сабир артыг говаг ағачынын дибиндәки нимдәрләрдән биринин үстүндә әјләшиб тәзә каһы јејирди, буну она досту вә «шәхси һәкими» олан Сәһһәт мәсләһәт көрмүшдү. Ахы, Сабир билмәсә дә, Сәһһәт онун гара чијәриндән јана хејли нараһат иди. Бу «үзү гара чијәр» јаваш-јаваш шишмәјә башлајырды вә Сәһһәт мәрәзин габағыны алмаг үчүн, достунун өзүнә билдирмәдән, әлиндән кәләни еләјир, ағыр хәрәкләри чох јемәмәсинә, бачардыгча чохлу тәрәвәз, каһы, көк јемәсинә чалышыр вә шәрант јарадырды. Сабир дә ара бир она саташырды:

— Мирзә Аббасгулу, сән кет-кедә мәни от-әләф вермәклә гузуја дөндәрәчәксән, каһ да көк-каһы илә довшана.

Аға Сәмәд Сәһһәтдән әввәл достуна саташмаг мәгсәдилә Сабирә чаваб верди:

— Чалыш һәким әлиנә дүшмә. Дүшдүн—чап сағлығындан үз дөндәр!

Сәһһәт Аға Сәмәдин саташмасына күлдү вә деди:

— Аға Сәмәд гардашымыз дүз дејир. Амма әрәбин улулары даһа доғрусуну дејибләр. Бир бу мәсәлә фикир верин: «Әл-мә'дәтү бејтү күллү да'ин вәл һимјәтү рә'сү күллү дәванн»—јә'ни мә'дә бүтүн дәрләрин еви, пәһриз исә дәрманларын башыдыр. Демәли сәнин дә дәрдинин әввәлимчи дәрманы пәһриздир. Одур ки, мәнән инчимә. Мәнә галсајды, сәнә инди о гујруг кабабындан једиздирәдим...

Мәчлис јенидән гызышды. Сәһбәтләр даһа ширин, даһа мезәли иди. Бунула белә кечәнин шаирәлији шаир олмајанлары да вәләһ етмишди. Одур ки, һәр дәфә сәһбәт бүтүн мөвзулардан дөнүб мәһз мәфтунедичи кечәнин көзәлликләри үстүнә гајыдырды. Елә буна көрә дә һачы Исмајыл һәмсүфрәләринә мүрачиятлә деди:

— Ағалар, нә јахшы оларды ки, бу көзәл кечәдән бизә бир нәзм јадикар галајды...

Сабир каһысыны чејнәјә, чејнәјә дилләнди:

— Көзәл мәнзәрә шаири Мирзә Аббасгулу Сәһһәтдир. Онун гәләминдән сүзүлән рүбаби мисралары һамымыз динләмәјә шајигик...

Сәһһәт гызарды, достунун вә јашча, гәләминин гүдрәтинчә ондан

* Өз мәчлисинизә мәним кимиләрә јол вермәјин,
Чүнки кәдәрлиләр мәчлисә гәм кәтирәр.

гат-гат күчлүлүүнө эмин олдуру Сабириги гижмэти онун үчүн дүңжаа дөјөрдү. Бу да бир нөв имтаһан иди, она елә кәлирди ки, инди һәмин бу дәрја тәб'или инсанын вә сәнәткәрийи гаршысында ше'р демәк вә бәјәниләрсә тәһсинини ешитмәк әвәзсиз бәхтијарлыгдыр. Узун ричалара јер гојмады. Рәван тәб'и тәбиәтин өзү кими е'чәзкар мисралар гошмаға башлады. Мәчлис дә, мәчлис әһли дә вә башлычасы бу фүсункар мәнзәрә, бир бој да учаја галхмыш ај да, әтрафы јарпаг нахышлы көј гүббә дә бу нәзмдә иштирак едирди:

Дәдә Күнәш пири бир күн мәнә мәкан олду,
Јерим мүбалиғәсиз рөвзәји-чинан олду.
Рәиси-мәчлисимиз һәгги бәј, Мәһәммәдәли,
Ағалар бәј, Чәмо иди о мәчлисин көзәли.
Сәфәр чалыр, охујурду Аға Сејид гәзәли,
Көрән дејирди ки, чәннәт јәгин әјан олду.
Говагларын арасындан бахырды ај кечәләр.
Күлүб ај үзлү Сәфәр дә чалырды нај кечәләр...

Мәчлисдән әһсән сәси галхды. Елә бил говаглар арасындан учалан ај да күлүмсәјиб шаирә «әһсән» дејирди.

(Арды вар)

Ч. Чаббарлынын «Гыз галасы» поемасына иллюстрација

Рәссам Марал Рәһманзадә

Сојавуш МӘММӘДЗАДӘ

А д и л э м и

Ағдаш районунун мешәчлик идарәсинин ишчиси Адил Гочајевә.

Бир нағылды Күр гырағы,
Чөлү, бағы, Адил әми.
Ширин олар јаз марағы
Гышын чағы, Адил әми.

Вургун олдум Түрјанчаја,
Кен дүзөндө үрјан чаја,
Һачаллыда тугјан чаја,
Чајсајағы Адил әми!

Сүфрә ачды Котанархы,
шад ејләди һәр гонағы.
Ағ говағы, шах говағы,
Әтиршаһы, Адил әми.

Јада салдын сәи Бабаны!¹
Ады кәзәр ел-обаны.

¹ Ағдаш районунда адлы-санлы колхоз сәдри олмуш, Ленин орденли Ағасалам Гочајевә ишарәдир.

Бәс соналар көлү һаны?
Јох сорағы, Адил әми!

Овчу ову тез соналар,
Һајыф, учду о соналар.
Бәд әмәли бәд саналар,
Биләр һаггы Адил әми.

Ағзыбирдән бирагыз
Ше'р јазым бу кағыз.
Сәбәб олду шанымыз
О да ахы, Адил әми.

Өзүн чаван, сачын дүмағ,
Кәл һәјатдан јөрүлмајағ,
Ағач тәки јонулмајағ,
Күләр јағы, Адил әми.

Һалал олсун ана сүдүн,
Һөрмәт пајын олсун бүтүн,
Тәбиәтдир ешгин, бүтүн,
Ел дајағы Адил әми!